

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMİ'D-DÎN ADLI
ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN:
PROF. DR. DİLAVER GÜRER

HAZIRLAYAN:
NACİ BAL

KONYA - 2021

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMİ'D-DÎN ADLI
ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN:
PROF. DR. DİLAVER GÜRER

HAZIRLAYAN:
NACİ BAL

KONYA - 2021

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Naci Bal		
	Numarası	138106011041		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı/ Tasavvuf Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN ADLI ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Naci BAL

İmzası

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Naci Bal
	Numarası	138106011041
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Dilaver Gürer
	Tezin Adı	İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN ADLI ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İmam Gazâlî'nin İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN Adlı Eserinde Riyâ ve İhlâs başlıklı bu çalışma 16/06/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr. Dilaver Gürer		
2	Doç. Dr. Betül Gürer		
3	Doç. Dr. Hamide Ulupınar		

ÖNSÖZ

Allah'ın gönderdiği mesaj evrensel ve bütün zamanları kapsayıcıdır. Bu mesaj insan fitratına seslenmektedir. Değişen ve gelişen insanın kendisi ve yaşadığı yüzyıldır. Hz. Muhammed'den sonra peygamberlik kurumunun son bulmasıyla birlikte, İslam âlimleri Kur'an-ı Kerim'de geçen kavramların tamamını, çok detaylı inceleyerek muhatabı oldukları mesajın derinliklerini kavramak için çabalamışlardır. Günümüze kadar gelen bu bilgi mirası, her yüzyılda gelişerek ve dönüşerek insanlığın gelişimiyle birlikte dinamikliğini korumuştur.

İslam âlimlerinin çeşitli dini meselelerle ilgili yaptığı tanımlar, zaman zaman farklılaşabilmekte ve zamana göre değişebilmektedir. Gazâlî gibi âlimler, çağları aşan düşünceleri ve bu konudaki basiretleriyle, İslam ilimlerinin gelişmesine rehberlik etmişlerdir. Gazâlî, İslami ilimlerin bilgi mirasını oluşturan âlimler arasında üst sıralarda yer almaktadır ve kaleme aldığı eserler, güncelliğini günümüzde de korumaktadır. Bu konuda, Gazâlî'nin zamanının ve mekânının ilerisinde eserler ortaya koymuş olmasının etkileri vardır. Bu düşünceye binâen, Gazâlî'nin *İhya*'sında riyâ ve ihlâs kavramlarını incelemeye değer bulduk. Çalışmamızda bu kavramlar üzerinde durmaya Gazâlî'nin ve ilgili konudaki bakış açısını tespit etmeye çalıştık.

Genel itibariyle, Gazâlî (ö. 505/1111), Muhâsibî (ö. 243/857), Cüneyd-i Bağdâdi (ö. 297/909), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) gibi İslam âlimlerinin, özelde riyâ ve ihlâs kavramlarına bakış açıları düşünüldüğünde, yakın dönem eserlerinden ziyade klasik kaynaklara inilmesi gerektiği, günümüzde ortaya çıkan eserlerde yeni bir bakış açısı sunulamadığının kanıtıdır. Bu minvalde, Gazâlî'nin riyâ ve ihlâs kavramlarına olağandan farklı bir bakış açısı geliştirdiğini görmüş olduk. Gazâlî diğer âlimlere nazaran daha geniş bir çerçeve çizerek, etrafını câmî' bir tanım yapmış ve oldukça kapsamlı bir kavram haritası çıkarmıştır. Çalışmamızda onun bu kavramlar hakkında düşüncesini geliştirirken kimlerden etkilendiğini ve kimleri etkilediğini tespit etmeye çalıştık. Riyâ ve ihlâs kavramlarının eserde hacimli bir yer tutması ve detaylı işlenişi sebebiyle bu kavramların incelemeye değer olduğunu düşündük.

Çalışmamız iki ana bölüm, ara bölümler, giriş ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Gazâlî'nin hayatını, onun düşünce dünyasını ve bilinen eserlerini sunarak tasavvufî düşüncelerinden söz ettik. Birinci bölümde riyâ kavramına olan yaklaşımları ele alıp, lügavî ve ıstılahî anlamlarını izah ettik. Gazâlî'nin, *İhyâ*'sında riyâ kavramına olan farklı bakış açısını ortaya koyarken, Kur'an ve hadislerde nasıl geçtiğinin tespitini yaptık. Görüşlerinden etkilendiği İslam âlimlerini, karşılaştırmalı olarak kısaca inceledik ve örneklendirerek açıklamaya çalıştık. Bu bölümün amacı, kapsamlı bir karşılaştırma yapmaktan öte, eser ve tesir açısından önceki ve sonrakileri ana hatlarıyla ele almak oldu. İkinci bölümde Gazâlî'nin *İhyâ*'sında ihlâs kavramını ele alışını, ayet ve hadislerdeki ihlâs kavramı ışığında, etkilendiği âlimlerin görüşleriyle birlikte sunduk. Sonuç bölümünde genel değerlendirmeler yaparak çalışmamızı tamamlamış olduk.

Çalışmamıza başlarken, *İhyâ*'nın genelinde kullandığı yöntemi tespit edip, bu yöntemi riyâ ve ihlâs kavramlarını işlerken, nasıl kullandığını görmek istedik. Gazâlî'nin yönteminin diğer sûfilerden farkını ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızda bu kavramlara Gazâlî'nin getirdiği yeni bakış açısını ve oluşturduğu sistematığın kendinden öncekilerden nasıl farklılaştığını da tespit ettik. Amacımız, Gazâlî'nin *İhyâ* özelinde, riyâ ve ihlâs kavramlarını nasıl ele aldığını, kullandığı yöntemi, kavramlara getirdiği yeni bakış açısını ve kurduğu sistemi ortaya çıkarmak oldu.

Bunları yaparken öncelikle kavramların doğru anlaşılması ve anlam silsilesinin düzgün kurulması açısından lügavî ve terimsel anlamlarına yer verip, ardından bu kavramların Kur'an ve sünnette hangi anlam ve kapsamlarda kullanıldığına değindik. Sonrasında Gazâlî'nin, kendisinden öncekilerden nasıl ve ne derece etkilendiğini görmek için, Gazâlî'ye kadar gelen ilmî geleneğin bu kavramlara hangi anlamlar verdiklerini, ilk dönem sûfileri başlığı altında, kendisine en çok etki ettiğini gördüğümüz ve bu bağlamda belirlediğimiz öncelikli isimlere yer verdik. Burada kullandığımız tarihsel yöntemin konuya uygunluğuna göre bir sıralama izledik. Esas itibariyle yöntem ve amacımız, Gazâlî'nin bu kavramları ele alışının bir özeti olmayıp, kavram alanının tespiti, bu alanın sınırlılığı, sonuç itibariyle kurulan

bütünsel sistematığın tespiti ve öneminin ortaya konması şeklinde olmuştur. Bu çerçevede, yapılan çalışmanın yöntemi vasfî olmaktan ziyade niteldir.

Bu çalışmayı hazırlarken desteklerinden dolayı danışman hocam Prof. Dr. Dilaver Gürer'e müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Çalışmamı okuyan ve tavsiyeleri ile önemli katkılar sağlayan Doç. Dr. Betül Gürer, Doç. Dr. Hamide Ulupınar, Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Özçelik, Dr. Öğr. Üyesi İsa Koç, Arş. Gör. Dursun Karaman, Arş. Gör. Rıza Tevfik Kalyoncu ve Arş. Gör. Şükrü Çağrı Çelik'i de anmadan geçemeyeceğim. Ayrıca resmi işlerde verdiği desteklerinden dolayı Yasin Erkeç'e şükranlarımı sunuyorum. Yüksek lisans tez çalışmam boyunca katkılarını sunan eşim Şerife Senanur Bal başta olmak üzere tüm aileme çok teşekkür ediyorum.

Naci Bal

Amman/ Ürdün-2021

İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN ADLI ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS

ÖZET

İslam âlimleri ayet ve hadislerde geçen kavramları, detaylıca araştırıp, sınırlarını belirlemeye çalışmışlardır ve yapılan bu araştırmalar birikerek insanlığa bilgi mirası olarak yardımcı olmaktadır. Bu kavramlar üzerine devam eden çalışmalar güncelliğini korumaktadır. Tabiri caizse ilmi dönemleri mütekaddimûn ve müteahhirûn olarak ayırmış olan Gazâlî de, İslam dini literatürünün önemli eserlerinden biri olarak sayılabilecek İhyâü ulûmi'd-dîn'de en temel dinî kavramları inceleyerek bilgi mirasımıza katkıda bulunmuştur. Riyâ ve ihlâs kavramlarını detaylı bir şekilde açıklamış, kendisinden sonra gelen nesillerin bilgi hazinelerine bırakmıştır.

Hazırlanmış olan bu tez giriş, iki ana bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde Gazâlî'nin hayatındaki önemli gelişmelere ve fikir dünyasına oluşumuna ve ona etki eden faktörlere yer verilmiştir. Telif ettiği eserlerin içerikleri hakkında da kısaca bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Gazâlî'nin riyâ kavramını ele alış yöntemi detaylı bir şekilde işlenmiş, Gazâlî'yi etkileyen İslam âlimleri ve onların riyâ konusunda yaklaşımları incelenmiş, ayet ve hadislerde riyâ kavramının nerelerde ve nasıl geçtiğinin tespiti yapılmıştır. Gazâlî'nin riyâ kavramına bakışında, kendisinden öncekilerden ne derece etkilendiği ve sonrakileri de nasıl etkilediği konusu üzerine durulmuş, benzerlikler ve farklılıkların tespiti yapılmıştır.

İkinci bölümde ihlâs kavramı, Gazâlî'nin bu kavramı ele alış yöntemi, İslam âlimlerinin bakış açılarıyla birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayet ve hadislerde ihlâs kavramının geçtiği yerler tespit edilip sahabe ve tabînden ihlâsa dair örnek davranışlar sunulmuştur.

Sonuç itibarıyla, Gazâlî, riyâ ve ihlâs kavramları hakkında kendisine kadar gelen mirası bir adım daha ileri taşıyarak ve geliştirerek bu kavramlara yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gazâlî, İhyâü Ulûmi'd-Dîn, Riyâ, İhlâs.

İMAM GAZÂLÎ'NİN İHYÂÜ ULÛMÎ'D-DÎN ADLI ESERİNDE RİYÂ VE İHLÂS

ABSTRACT

Islamic scholars have researched detail the concepts mentioned in verses and hadiths and tried to determine their limits, and these studies have accumulated and helped humanity as a heritage of knowledge. The ongoing studies on these concepts are still up-to-date. Ghazali, who divided the scholarly periods into mutakaddimûn and muteahhirun, so to speak, contributed to our knowledge heritage by examining the most basic religious concepts in İhyâü ulûmi'd-din, which can be considered as one of the important works of Islamic religious literature. He explained the concepts of riyâ and ihlâs in detail and left them to the knowledge treasures of the generations that came after him.

This thesis prepared is composed of an introduction, two main parts, and a conclusion. In the introduction part of the study, important developments in the life of Ghazali and the formation of the world of ideas and the factors affecting him are included. Brief information is given about the contents of the copyrighted works.

In the first part, how Ghazali's approach to the concept of riyâ is explained in detail, the Islamic scholars affecting al-Ghazali and their approaches to riyâ have been examined, and it has been determined where and how the concept of riyâ is passed in verses and hadiths. In his view of al-Ghazali's concept of riyâ, to what extent he was influenced by his predecessors and how he affected the following ones, the similarities and differences were determined.

In the second chapter, the concept of ihlâs, al-Ghazali's method of handling this concept, is evaluated comparatively with the perspectives of Islamic scholars. The places where the concept of ihlâs is mentioned in the verses and hadiths are determined and exemplary behaviors regarding ihlâs are presented from the Companions and Tabiun.

As a result, al-Ghazali has brought a new perspective to these concepts by taking and developing his legacy about the concepts of riyâ and ihlâs one step further.

Keywords: Sûfism, Ghazali, İhyâü Ulûmi'd-Dîn, Riyâ, İhlâs.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	iv
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZET	ix
ABSTRACT	x
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1
GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ DÜŞÜNCESİ	1
1. HAYATI	1
2. ESERLERİ.....	10
2.1. Fıkıh Alanındaki Eserleri	11
2.2. Mantık Alanındaki Eserleri	13
2.3. Kelam Alanındaki Eserleri.....	14
2.4. Felsefe Alanındaki Eserleri.....	16
2.5. Tasavvuf Alanındaki Eserleri.....	17
3. TASAVVUFÎ DÜŞÜNCESİ	24
BİRİNCİ BÖLÜM	30
RIYÂ KAVRAMI	30
1.1. RİYÂNIN TANIMI	30
1.1.1. Riyâ Kavramının Anlamı ve Mahiyeti	30
1.1.2. Riyâ ile İlgili Ayet ve Hadisler.....	32
1.1.3. Sahâbe ve Tâbiînden Riyâ Yaklaşımları	37
1.1.4. İlk Dönem Sûfîlerinin Riyâ Tanımları ve Yaklaşımları	38
1.1.5. Gazâlî'nin İhyâü Ulûmi'd-dîn'de Riyâya Yaklaşımı.....	42
1.2. YAPILIŞ ŞEKLİNE GÖRE RİYÂNIN KISIMLARI	43
1.2.1. Beden ile Riyâ	43
1.2.2. Kılık Kıyafet ile Riyâ	44
1.2.3. Söz İle Riyâ.....	45
1.2.4. Amel İle Riyâ	45
1.2.5. Arkadaş ve Ahbab ile Riyâ	46
1.3. AMEL VE DAVRANIŞLARIN NİYETİNE GÖRE RİYÂ.....	49
1.3.1. Amelde Niyetin Riyâ Olması	49
1.3.2. Amelde Riyâ Niyetinin Daha Fazla Olması.....	51
1.3.3. Amelde Niyetin Eşit Olması	51
1.3.3. Amelin Duyulmasıyla Hevesin Artması	51
1.4. RİYÂ'NİN DERECELERİ	52
1.4.1. Amel ve Davranışların Aslında Riyâ Olması	53
1.4.2. Amel ve Davranışların Vasfında Riyâ Olması.....	55
1.5. AMEL VE DAVRANIŞLARDAKİ RİYÂNIN AMACI	57
1.6. AÇIK VE GİZLİ RİYÂNIN AMELLE BAĞLANTISI	59

1.7. RİYÂNIN TEDAVİSİ VE KALBİ TEMİZLEME YOLLARI.....	62
1.7.1. Kalpten Riyâyı Tamamen Çıkarmak.....	63
1.7.2. Sonradan Gelişen Riyâyı Kalpten Çıkarmak.....	64
1.8. YAPILAN AMEL VE DAVRANIŞLARIN BEYANI.....	68
1.8.1. Amele Teşvik Etmek İçin Beyanı.....	69
1.8.2. Ameli Yaptıktan Sonra Bahsetmek.....	69
1.8.3. Günahları Gizlemenin Yeri ve Amacı.....	70
1.8.4. Riyâ Korkusu ile Ameli Terk Etmek.....	71
1.9. MÜRÂİNİN ÖZELLİKLERİ.....	75
İKİNCİ BÖLÜM.....	79
İHLÂS KAVRAMI.....	79
2.1. İHLÂSIN TANIMI.....	79
2.1.1. İhlâs Kavramı ve Mahiyeti.....	79
2.1.2. İhlâsla İlgili Ayet ve Hadisler.....	82
2.1.3. Sahâbe ve Tâbiînden İhlâs Yaklaşımları.....	89
2.1.4. İlk Dönem Sûfîlerinin İhlâs Tanımları ve Yaklaşımları.....	90
2.1.5. Gazâlî'nin İhyâü Ulûmi'd-dîn'de İhlâsa Yaklaşımı.....	93
2.2. İHLÂSIN ÖNEMİ VE FAZİLETİ.....	95
2.3. NİYET VE İHLÂS İLİŞKİSİ.....	99
2.4. İHLÂSIN KAYBOLMASINA YOL AÇAN SEBEPLER.....	101
2.4.1. Toplum Önünde Yapılan İbadete Özen Göstermek.....	102
2.4.2. Topluma Önder Olmak İçin İbadete Özen Göstermek.....	103
2.4.3. Toplum Önünde Yapılan İbadette Özensiz Davranmak.....	104
2.4.4. Allah Rızası Zannıyla Toplum Önünde İbadete Özen Göstermek.....	104
2.5. GAZÂLÎ'YE GÖRE RİYÂ İLE BOZULAN AMELİN HÜKMÜ.....	105
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA.....	111
EK-1.....	121
ÖZ GEÇMİŞ.....	122

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ü.İ.F	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
As.	: Aleyhisselatu vesselam
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc.	: Celle Celâluh
ev.	: Çeviren
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazretleri
M.	: Milâdî
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümlü
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleřtiren
ss.	: Sayfalar arası
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme Eden
v.	: Vefatı
vs.	: Ve saire
vb.	: Ve benzeri
vd	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ DÜŞÜNCESİ

1. Hayatı

Asıl adı Ebû Hamid Muhammed b. olan Gazâlî, 450 (1058) senesinde Horasan'da bulunan Tûs vilayetinin Taberan şehrinde dünyaya gelmiştir.¹ Zamanla ismi değişen bu şehir günümüzde; Meşhed ismiyle bilinmektedir. Künyesi Ebû Hâmid olmakla birlikte lakapları; Hücetü'l-İslam ve Zeynüddindir. Ayrıca insanlar Gazâlî'yi "Müceddid", "İmam" gibi yüceltici kelimelerle anmışlardır. O zamanlarda insanlar birbirlerini; varsa erkek çocuklarının ismiyle anarlardı. Bu gelenek şu an Arap beldelerinde hala devam etmektedir. Gazâlî'ye Ebû Hamid şeklinde hitap edilmesi, onun oğlunun ismine atıf yapılmasından kaynaklanmaktadır. Hâmid isminde bir oğlunun varlığı bilinmemektedir ancak bu şekilde anılmasından dolayı, bu isimde bir oğlunun doğmuş olduğu ve daha sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Künyesine bakılarak, Gazâlî'nin doğmuş ve daha sonra vefat etmiş bir erkek evladının olduğu düşünülmektedir. Gazâlî'nin bilinen bir erkek çocuğu olmamakla birlikte kız çocukları bulunmaktadır.²

Orta çağ batı düşüncesinde "Abuhamet" ve "Al-gazel" isimleriyle bilinmektedir. Doğduğu kasabaya nispetle Tûsî diye anılmakla birlikte Gazâlî şeklinde de anılmaktadır. (Gazzâlî'dir). Gazâlî'nin isminin farklı şekilde yazılması bir ihtilaftan kaynaklanmaktadır. Zehebî'den (ö. 748/1348) aktarılan bilgiye göre, Gazâlî: "İnsanlar beni çift 'z' ile anıyorlar, hâlbuki ben Gazâle denilen bir köydenim" demiştir. Bu görüşü destekleyen âlimler mevcuttur. Diğer bir rivayete göre, babasının mesleğine nispet edilerek Gazzâlî denmiştir. Gazzâl, yün eğirici ve iplikçi manasına gelmektedir. Nevevî (ö. 676/1277) ve İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi âlimler bu görüşü desteklemektedirler. O dönemlerde insanların isimlerinin mesleklerine nispet edilmesinin yaygın olduğu görüşüne göre, Ebû Hamid Gazzâlî olarak anılmaktadır. Kendisiyle benzer künyeye sahip akrabaları bilinmektedir, nitekim kendisinden yaş

¹ Şibli Nû'mânî, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, çev. Yusuf Karaca, (İstanbul: Baytan Kitabevi, 1972), s. 12.

² Sabri Orman, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), c. 13, sayı. 3-4, s. 238.

olarak küçük olan, sūfî kimliğiyle bilinen Ahmed el-Gazzâlî isminde bir kardeşi bulunmaktadır.³ Maddi durumu çok iyi olmayan Gazâlî'nin babası, çocuklarının ilim ehli olmasını çok istemiştir. Gazâlî birçok meşhur âlimle görüşmüş ve birçoğundan ders almıştır. Babasının tasavvufa eğilimli yapısının Gazâlî'nin üzerinde etkisinin olduğunu görmek mümkündür.

Gazâlî gibi büyük bir âlimin, hayatının olgunluğa eriştiğini düşündüğümüz bir dönemde, psikolojik bir buhrana uğramasında, yaşadığı fikir değişiminin yanında çocukluğundaki tecrübelerinin de etkisinin olduğunu düşünmekteyiz. İnsanlar seçimlerini yaşadıkları tecrübelerle göre yaparlar. Daha sonra yapılan bu tercihler üzerinde doğru veya yanlış şeklinde yargılardan ziyade, onları bu tercihlere iten sebepleri incelediğimizde, tecrübelerin seçimler üzerindeki etkileri ortaya çıkmaktadır. Gazâlî'nin yaşamış olduğu buhranda küçük yaşta yetim kalmasının muhakkak etkisi vardır. İçinde yaşadığı sevgi eksikliği riyazete girmek istemesine etki etmiştir ve daha sonra inzivaya çekilerek ruhunu dinlemek istemiştir.⁴ Tasavvufun gönlü olgunlaştırırken aynı zamanda olumsuz tecrübelerden alınan yaraları iyileştirici bir etkisi vardır. Gazâlî'nin de Allah'ı ararken bulmak istediği aslında kendisiydi. Kendisini bulduğu takdirde Allah'ı bulabilecek ve onunla en doğru yoldan iletişime geçebilecekti.⁵

Gazâlî'nin yaşamış olduğu bu tecrübe onun fikir dünyasına da etki etmiştir. *El-Münkız*'da gençlik yıllarında bir şüphe krizine maruz kaldığından bahsetmektedir. Gazâlî'nin kişiliğini ve yöntemini incelediğimizde, varsayımlardan ziyade sonuca odaklı, gerçekçi ve meraklı bir yapıya sahiptir. Yaşadığı tecrübelerini zihninde birleştirdiğinde, bir çatışma yaşayıp reaksiyon alamadığında, psikolojik olarak yorgun düşmüştür. Riyazete girmesiyle birlikte farklılaşan hayatı, Gazâlî için

³ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), c. 13, ss. 530-534.

⁴ Tâcüddîn Ebû Nâsr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv, (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1964), c. 3, ss. 390-392.

⁵ Çağrı, *a.g.m.*, ss. 530-534.

kalansız bir bölme işleminden farksızdır. Bütün sonuçlar net ve temelli bir hal almıştır.⁶

Bir rivayete göre, Gazâlî kervanla bir yere seyahat ederken, bir eşkıya defterini ele geçirmiştir. Gazâlî, aldığı notların kendisi için önemini ifade ederek defteri istemiştir. Eşkıya reisinin Gazâlî'ye verdiği nasihat üzerine, daha sonra kendisi için önemli olan notları defterine yazmaktan ziyade ezberlemeye başlamıştır. Gazâlî İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) öğrencisi olabilme fırsatı yakalamıştır. Tûslu bir öğrenci kafilesiyle Nişâbur'a giderek Nizâmiye medresesinde ders almaya başlamıştır. Nişâbur'a gitmeden önce de fıkıh, akâid, hadis gibi alanlarda eğitim görmüş ve kendisini yetiştirmiştir.⁷ Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) öğrencilerinden Ebû Ali el-Fârmedî'den (ö. 477/1084) ders aldığı hatta tasavvufi kişiliğinin oluşumu açısından, onun önemli bir role sahip olduğu rivayet edilmiştir. Yusuf en-Nessâc'a (ö. 535/1140) da şeyhim dediği kaynaklar arasında yer almaktadır. Hocalarından Cüveynî'nin vefatı üzerine Nizâmülmülk (ö. 485/1092) ile olan irtibatı onun hayatı için çok önemlidir. Nizâmülmülk ilim ehline verdiği büyük değer sebebiyle, ulemaya fazlasıyla nimetler sunmuştur. Nizâmülmülk, genç olmasına rağmen Gazâlî'ye çok saygı göstermiştir.⁸

Gazâlî'ye gösterilen bu saygının altında yatan en önemli unsur, Gazâlî'nin ilmî kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Selçuklu Devleti'nin baş veziri olan Nizâmülmülk'ün, Gazâlî'yi desteklemesinde siyasi sebepler de etkili olmuştur. Nizâmülmülk'ün Gazâlî'yi kişisel menfaatleri için desteklemiş olduğunu varsaydığımızda, bu durum Nizâmülmülk'ün yönetimden ve halktan tepki görmesine sebep olacaktı. Dolayısıyla Selçuklu devletinin Eş'âri bir âlimi desteklemesinin, Gazâlî'nin ilmi kişiliğinin yanında, halkın benimseyeceği bir âlim olması unsuru da etkili olmuştur. Gazâlî'yi dönemindeki âlimlerden ayıran en belirgin farklar, zeki, ilime önem veren kişiliği ve bitmeyen merak duygusunun olması olmuştur. Nizâmülmülk 'ün Gazâlî'yi desteklemesinin bir sebebi de Ehl-i Sünnet'ten olması,

⁶ Hacı Duran Namlı, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefakkir Gazâlî*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), s. 8.

⁷ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), c. 33, s. 190.

⁸ Çağrıncı, *a.g.m.*, ss. 530-534.

Bâtînî veya Mutezile mezheplerine tâbi olmamasıdır. Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyaya baktığımızda çok dinli bir yapıyı görmekteyiz. Mezhepler ve Tarikatlar bu dönemde siyasi yapıyı fazlasıyla etkilemiştir. Dönemi şartları içerisinde düşündüğümüzde, genele hitap edebilecek bir ismi tercih etmek kaçınılmaz olmuştur. Gazâlî'nin dengeli kişiliği, sentezci sünni ıstılahı ve düşünce yapısı tercih edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁹ Ehl-i Sünnet'in geneline hitap edecek, kucaklayıcı bir üslup aranmıştır. Nizâmülmülk'ün aramış olduğu bu özellikler, Gazâlî'de bulunmaktadır.¹⁰ Gazâlî'nin düşüncelerindeki tutarlılık, yetenekli ve aksiyon adamı olması, Nizâmülmülk'ün ona karşı beslediği muhabbetin tetikleyicisi olmuştur.¹¹

İmam Gazâlî'nin yaşadığı döneme yakından bakacak olursak, Hasan Sabbâh (ö. 518/1124), Ömer Hayyâm (ö. 526/1132 [?]), Nizâmülmülk, Melik Şah (ö. 485/1092) gibi tarihte ün salmış kişilerle aynı dönemde yaşadığını görmüş olacağız. Gazâlî de eserleri ve ilmi kişiliğiyle, bu dönemde İslam coğrafyalarında bilinen bir âlim olmuştur. Emevî Devletinin yerini Abbasî Devletinin almasıyla başlayan bu süreç, aslında sadece bir devlet veya imparatorluk değişmesi değil, aynı zamanda bir düşünce sisteminin ve rejimin değişliği olmuştur. Abbasi Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla yerini alacak İslam devletlerinin kurulduğu döneme girilmiştir. İmam Gazâlî, artık sancağın Türklere geçmeye başladığı ve birçok yeni devletin ortaya çıktığı bu dönemde yaşamıştır. Aynı zamanda Gazneli Mahmut'un Hindistan'a seferler yaptığı da bilinmektedir.¹²

Siyaset-din ilişkisi tarihin her döneminde görülmektedir. Geçmişten günümüze, insanın var olduğu her yerde siyaset ve din yeni anlamlar kazanmış ve etkileşimleri devam etmiştir. Karşılıklı olarak birbirlerinin boşluklarını doldurarak, bazen din siyaseti bazen de siyaset dini etkilemiştir. Sancağı Türklerin devralmasıyla birlikte

⁹ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 142.

¹⁰ Mehmet Zeki İşcan, "Gazâlî'nin İhya ve Islah Düşüncesine Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2011), c. 47, sayı. 3, s. 118.

¹¹ Mehmet Aydın, "Gazâlî İle İlgili Bazı İncelemeler", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), sayı. 5, ss. 132-139.

¹² Ahmet Uğur, "İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Devir", *Ebû Hamid el-Gazzâlî (1058-1111)*, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri, Sayı. 7, 14 Mart 1988, ss. 1-8.

Abbasi Devleti'nin yerini alan yeni oluşumlar sadece devletler olmamıştır. Ortaya çıkan Batınî grupları ve sayılarının giderek artması dönemin yöneticileri ve âlimlerini yeterince meşgul etmiştir. Gazâlî ve Nizâmülmülk'te, bu dönemde oluşan Bâtınîlik fırkasının üzerine gitmekte cesaretli ve kararlı bir duruş sergilemişlerdir. Gazâlî, Bâtınîlik üzerine yaptığı incelemelerden dolayı eleştiri alsa da, bir konuyu bilmeden eleştirilemeyeceği düşüncesine binaen, Bâtınîlik hakkında detaylı bilgiye sahip olmak için araştırmalar yapmıştır.¹³ Nizâmülmülk ile birlikte Gazâlî, yayılan Bâtınîlik düşüncesinin önüne geçmek için çaba göstermiştir.¹⁴

Gazâlî'nin, yaşadığı dönemde etkisinin en çok olduğunu söyleyebileceğimiz dört grup: Bâtınîler, Kelamcılar, Felsefeciler ve Sûfilerdir. Gazâlî, hayatının sonuna kadar kelam konularıyla ilgilenmiştir. Felsefeyi yayarak kelimî düşüncüyü yetersizliğinden dolayı felsefileştirmiştir.¹⁵ Gazâlî, kendisinden sonra Müteahhirîn ismiyle yeni bir kelam hareketinin de doğuşuna etki etmiştir. Gazâlî öncesine Mütেকaddimîn sonrasına Müteahhirîn dönemi denilmiştir. Sadece kelam ilmine değil aynı zamanda tasavvufa da birçok etkisi vardır. Vahdet-i Vucud anlayışının da tarihte ilk defa ortaya koyan âlimlerden olduğu bilinmektedir. Günümüzde ise daha çok felsefeyle olan ilgisi göz önündedir. Gazâlî'nin, İslam'ın delili, imam, önder olarak anılmasında, ilimlerle olan etkileşimi ve yeni anlayışların doğuşuna öncülük etmesi etkili olmuştur. Bu konuya ilerde daha detaylı değinilecektir.¹⁶

Eş'âri kelamcısı olan Gazâlî, Bâtınîlere kendi metotlarıyla yanlışlarını göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu şekilde Bâtınîlerin yeterince düşmanlığını kazanmıştır. Bir rivayete göre Gazâlî'nin bulunduğu bölgeyi bırakıp riyazete girmek istemesinin altında yatan asıl sebebi, Bâtınîlerden kaçmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak riyazet hayatından geri dönmüş olacağı yılları düşünecek olduğumuzda, Bâtınîlik tamamen ortadan kalkmamış hatta sayılarının artmış olabileceğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu görüşün de temelleri çok sağlam

¹³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, ss. 143-144; Dilaver Güner, *Abdülkadir Geylani, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), s. 44.

¹⁴ Çağrııcı, *Gazzâlî*, ss. 530-534.

¹⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırması*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005), s. 24.

¹⁶ Süleyman Uludağ, "Bir Düşünür Olarak Gazâlî", *İslami Araştırmalar Dergisi*, (Ankara: TEK-DAV yayınları, 2000), c. 13, sayı. 3-4, s. 250.

görünmemektedir. *el-Münkız*'daki ifadelerine bakacak olursak, bu ayrılışın sebebi epistemolojik ve ahlakî şüpheye dayanmaktadır. Kitabında vermiş olduğu bu bilgiye bakarak, bu bilginin haricindeki bütün etkenleri yok saymak doğru olmaz. Bâtınî ajanlarının Nizâmülmülk ve Sultan Melik Şah'ı suikast sonucu öldürmüş olmaları, Gazâlî'de duygusal olarak bir çöküntüye yol açmış olabilir. Çünkü Nizâmülmülk ve Melik Şah Gazâlî'nin yol arkadaşları olmuşlardır.¹⁷

Gazâlî, yaklaşık yirmi beş eserini Nizâmiye medresesinden ayrılmadan önce yazmıştır. Maurice Bouyges'in tespitine göre bütün bu eserleri dört sene içerisinde başka meşgalelerle birlikte yazması pek olası görünmemektedir. Ancak *el-Münkız mine'd-Dalâl* kitabında vermiş olduğu bilgileri inceleyecek olursak, öğrencilerine ders veriyor, felsefeyle ilgileniyor ve Bâtınîlik üzerine araştırmalar yapıyordu. Gazâlî'nin, yapmış olduğu araştırmalar sonucu zihninde yeni şüpheler oluşmaya başlamıştı. Şüphesi ve inatçı yapısı sayesinde meraklandığı konularda ısrarla araştırmalar yapmıştır. Zamanla artan şüphesi, tasavvufla etkileşimini sağlamış ve kendisinde gördüğü bazı yetersizliklerden dolayı bir arayış içerisine girmesine vesile olmuştur. Yaşadığı tecrübeyi yalnızca arayış şeklinde ifade etmek doğru olmaz. Psikolojik açıdan da kendisini eskisi kadar sağlıklı hissetmemiştir. Yapmak istediği şey ile yaptığı şey arasında bir çelişki görmüş, yaptığını yeterli bulmamıştır. Aynı zamanda kendisini de nefesine köle olmuş bir kişi olarak tanımlamıştır. Rivayete göre, bir mecnunun kendisine "sen kılıcı sivrilten bir taş, sen ne zaman kendini düzelteceksin" sözü üzerine, başkalarına ders verdiği halde kendi nefsiyle ilgili bir gelişme kat edemediğini düşünmüş ve bu durum yaşanmış olduğu bunalımı daha da artmıştır. Öğrettiği ilmi sadece Allah rızası yaptığını düşünmüyor bulunduğu mevkiyi de sevdiğini düşünüyordu. Hatta birkaç defa Bağdat'tan ayrılmaya kalktıysa da geride bırakacağı şeyleri bırakmak istemediği için bu fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Hazımsızlık, iştahsızlık vb. sağlık sorunları yaşamaya başlamış ancak kullandığı ilaçların kifayet etmediğini görmüştür. Doktorlar da Gazâlî'ye, yaşadığı rahatsızlığın psikolojik olduğunu ve bu sorunların psikolojik açıdan düzelmediği sürece devam edeceğini söylemişlerdir. Daha sonra Gazâlî

¹⁷ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, çev. Şemsettin Yeltekin, (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015), ss. 62-63; Çağrı, *a.g.m.*, ss. 92-93.

kararını vererek, arkasında bıraktığı ailesine yeterince mal bırakıp Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'tan riyazet için ayrıldığı tarihle ilgili kaynaklarda yaptığımız çalışma sonucunda net bir tarih elde edemiyoruz. Rivayetlere göre Bağdat'tan ayrıldığı tarihlerin değiştiğini görmekteyiz.¹⁸

Gazâlî, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra, yerini öğrenmelerini istemediği için Mekke'ye gittiğini söylemiştir. Ancak Şam veya Filistin taraflarına gitmek istemiştir. Medresedeki yerine ise Ahmet el-Gazâlî'yi bırakmıştır. Bazı müsteşriklerin görüşlerine göre Bağdat'tan ayrılmasının sebebi, yeni sultan olan Berkyaruk ile anlaşamamış olması ve aralarında bir çekişmenin bulunmasıdır. Bu görüşü iddia edenlerden, Ducan Black Macdonald'ın verdiği tarihler de tutarlıdır. Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrılmasıyla ilgili çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Mesela, Ferîd Cebr'e göre de Gazâlî, Bâtınîlerin yapacağı bir suikasttan endişe ettiği için ayrılmıştır. Gazâlî'nin hayatında, psikolojik olarak yıprandığı bu dönemi incelediğimizde, verdiği kararları etkilemiş olabileceğini düşünmekteyiz. Bütün bunlar bir sebebe yardım etmiş veya onu tetiklemiş olabilir. Biz de günlük hayatımızda yaşadığımız her şeyi kendi irademizle yaptığımızı ve karar verdiğimizizi düşünürüz. Ancak genel olarak düşündüğümüzde ailemizle ve çevremizle yaşadığımız tecrübeler karar vermemizi fazlasıyla etkiler. Yaşanılan duygular bilinçaltına direk ve dolaylı şekilde etki ederler. Yani verilen kararların yaşanan tecrübeler sonucunda elde edilen duygulardan bağımsız olduğunu düşünmek yanlıştır. Hayatımız genel olarak duygularımızın ve tecrübelerimizin birikiminden oluşmaktadır. Biriken duygularımız, zamanla olağan devam eden hayatımızı katlanılmaz görmemize ve üzerinde düşünüp bir sonuç çıkarmamıza sebep olabilmektedir. Bu süreç hiçte kolay değildir, bazen bir uzman ile bazense ferdî olarak değerlendirilip bir çözüm aranmaktadır. Elde edilen sonuç ne olursa olsun girilen bu yol aslında bir gelişme çabasıdır. Yaşanılan tecrübeleri değerlendirip, elde edilen verilerle bir sonuca ulaşip, hayatımızı daha kaliteli hale getirme çabalarının bütünüdür.¹⁹

¹⁸ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, ss. 93-95; Çağrııcı, *a.g.m.*, ss. 530-534.

¹⁹ Çağrııcı, *a.g.m.*, ss. 530-534; Çağfer Karadaş, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni Gazâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), ss. 575-590.

Gazâlî'nin de yaşamış olduğu riyazet hayatı ve onun böyle bir yola girmek istemesi, kendisini tanımak istemesinden kaynaklanmaktadır. Eksiklerini ve yanlışlarını tespit etmek önemlidir ancak düzeltebilmek gerçek özveri ile olabilmektedir. Gazâlî'de içinde yaşamış olduğunu bulup onu anlamlandırmak istemiştir. Hayatını daha anlamlı kılmak isteyen Gazâlî, bu düşüncesine riyazete girerek ulaşmıştır. Elde ettiğimiz bu bilgileri *el-Münkız* adlı eserinde kendisi ifade etmiştir. Dolayısıyla Gazâlî'nin hayatıyla ilgili bilgi sahibi olmak, onun kendi kaleme aldığı eserinden ilk elden faydalanılarak mümkün olmaktadır. Gazâlî'nin riyazetle ilgili söyledikleri ise şu şekildedir : *"Mekke'ye gitmek ister göründüm. Hâlbuki niyetim Şam'a gitmekti. Halifenin ve bütün arkadaşlarının Şam'a gidip orada ikamet etmek istediğime muttali olmalarından kaçınıyordum. Bağdat'a bir daha dönmek üzere oradan çıkmak için latif birtakım hilelere başvurdum. Bu sırada bütün Irak imamlarının (ileri gelen âlimlerinin) tenkidine hedef oldum. Çünkü bunların içinde her şeyden yüz çevirip ayrılmanın dini bir sebepten ileri geldiğini anlayacak kimse yoktu. Onlar zannediyordu ki bulunduğum sıfat mevkiim dinde en yüksek mevkiidir. Onların ilmen ulaşabildikleri son seviye işte bu idi. Sonra insanlar benim davranışlarımı çeşitli şekilde yorumladılar. Irak'tan uzak bulunan kimseler, bunun devlet adamlarının arzusundan ileri geldiğini zannettiler. Hükümet çevrelerine yakın olanlar ise devlet büyüklerinin Irak'tan ayrılmamam için ne kadar ısrar ettiklerini benim de onlardan yüz çevirdiğimi ve sözlerine iltifat etmediğimi görüyorlardı"*²⁰

Gazâlî'nin on bir yıl süren riyazet hayatı, kendi beyanına göre ilk olarak Şam'da başlamıştır. Emeviyye Camiî'nde iki sene kalarak nefsin terbiye etmeye gayret etmiştir. Daha sonra Kudüs'e oradan da Mekke'ye geçmiştir. Gazâlî'nin riyazet hayatıyla ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. Hayatıyla ilgili de çok fazla rivayet bulunmaktadır. Bütün rivayetleri zikrederek malumun beyanını yapmak gibi bir niyetimiz yoktur.²¹

Gazâlî'nin riyazete çekildiği senelerde Kudüs'ün işgali gerçekleşmiştir. Bu olay Haçlıların saldırıları sonrası İslam âleminde büyük bir yankı bulmuştur. Bâtınîlik gibi kelamî konularla ilgilenen böyle mevzularda ilgisi bilinen bir âlimin

²⁰ Gazâlî, *el-Münkız mine 'd-Dalal*, ss. 62-63.

²¹ Çağrı, *a.g.m.*, ss. 530-534.

Kudüs mevzunda sessiz kalması da bazı âlimlerce eleştirilmesine sebep olmuştur. Bir rivayete göre Gazâlî, Horasan bölgesinde bulunduğu Kudüs'ün işgal edilmesinden haberi olmamıştır. Selçuklu Devleti'nin, Bâtınîlerin saldırılarından kaynaklanan zor durumlarından dolayı Gazâlî'nin Bâtınîlik ile zamanını harcadığını delillendirmiştir.²² Dönemi şartlarına göre değerlendirdiğimizde, haberleşme ağının ve ulaşımın zayıflığının, Gazâlî'nin Kudüs'ün işgalinden haberinin olmamasına sebep olabileceğini görmekteyiz. Dünya ile olan ilişkisini kesmek için yola çıkan Gazâlî'nin, bu işgali öğrenme imkânı olsa bile riyazet halinde olduğu için öğrenememiş olmasının da kuvvetli ihtimal olduğu kanaatindeyiz. Çünkü İslam'a birçok eser kazandırmış Gazâlî gibi bir âlimin bu konuya kasıtlı olarak kayıtsız kalacağına ona yapılan bir haksızlık olacağı kanaatindeyiz.²³

Gazâlî, Zilkade 499'da (11 Temmuz 1106) tekrar Nişâbur'a dönmüş ve yine Nizâmiye Medrese'sinde eğitim görevine başlamıştır. *el-Münkız*'daki beyanına göre "O zaman Mevki kazandıran ilmi öğretiyordum; şimdi ise mevkii terk ettiren ilme çağırıyorum." ifadesiyle Gazâlî, kendisindeki değişimi özetlemiştir. Gazâlî, baş müderrislik görevine geri dönme çağırısına kendisini ikna eden kişinin, Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk olduğunu belirtmiştir. Bir mektupla ona cevap vermiştir. "Artık ömrümün sonuna geldim ve zaman, Irak'a yolculuk için değil, ebediyete yolculuk için vedalaşma zamanıdır. İyi huyluluğundan, bu mazeret beyanının kabulünü bekliyorum. Gazâlî'nin Bağdat'a doğru yola çıkmışken 'öl' şeklindeki ilahi emre muhatap olduğunu düşün. O zaman başka bir müderrisin temini gerekmeyecek midir? İşte o zaman yapacak olduğunu bugün yapiver, vesselam."²⁴ O sıralarda Gazâlî, Nizâmülmülk'ün diğer oğlu Ziyâülmülk tarafından da Nizamiye Medreselerinde göreve davet edilmiştir. Nizâmülmülk ve ailesi Gazâlî'ye karşı hayranlık ve muhabbet beslemişlerdir.²⁵

Gazâlî'nin yaşamış olduğu değişiminin daha çok onun iç dünyasında olduğu görülmektedir. Gazâlî'nin hayatına olan tesirlerini incelediğimizde, öğretim tekniğinden ziyade zihni yapısının değiştiğini görmekteyiz. Şayet öğretim hayatını

²² Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, ss. 65-68.

²³ Çağrıci, *a.g.m.*, ss. 530-534.

²⁴ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, ss. 56-60.

²⁵ Şiblî Nü'mânî, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, ss. 230-235.

iki bölümde inceleyecek olursak, riyazet sonrası hayatında önceki hayatına göre daha sakin ve durgun bir hayat sürdürmüştür. Gazâlî'nin, yalnız başına kalarak, tefekkür ederek geçirdiği çile hayatının özlemine çektiğini görmekteyiz. Kendisindeki bu değişimi şu şekilde ifade etmiştir: *"Sonra meşgaleler ve çoluk çocuk daveti beni memlekete çekti. Bir müddet herkesten fazla arzusuz olduğum halde, nihayet döndüm. Orada da kalbi tasfiyeye itina göstererek uzlet hayatını tercih ettim. Hadiseler çoluk çocuğun meseleleri huzurumu kaçırıyor ve yalnızlığın zevkini bozuyordu. Hâlet-i rûhiyem ancak ara sıra düzeliyordu. Fakat buna rağmen ondan ümidimi kesmiyordum. Maniler beni ondan alıkoyuyor, fakat ben ona tekrar dönüyordum. On sene kadar bu şekilde devam ettim."*²⁶

Gazâlî, bir süre sonra 503 (1109)'te Tus'a dönerek hayatına burada devam etmiştir. Evinin yanına sûfiler ve fukahâ için bir yer inşa ettirmiştir. Ömrünün kalan günlerini de burada geçirmiştir. Ömrünün son demlerini eser yazarak ve öğrenci okutarak geçiren Gazâlî Cemâziyelâhır 505'de (18 Aralık 1111) ahirete irtihal etmiştir. Kardeşi Ahmet el-Gazâlî, İmam Gazâlî'nin ömrünün son anını şu şekilde ifade etmiştir: *"Pazartesi günü sabah vakti olunca kardeşim Ebû Hamid, abdest alıp namaz kıldı. Sonra kefeninin getirilmesini istedi. Onu aldı, öptü ve alnının üzerine koyarak, Mülk sahibinin huzuruna çıkmak başım-gözüm üstüne, dedi. Sonra ayaklarını uzattı. Kibleye döndü ve şafak sökmeden vefat etti."*²⁷ İmam Gazâlî, Tûs şehrinde, Hâruniyye adıyla bilinen bölgede, ünlü şair Firdevsî'nin (ö. 411/1020 [?]) yakınına defnedilmiştir. İbn Battûta (ö. 770/1368-69) gibi ünlü isimlerin burayı ziyaret etmesi ve bu bölgenin mimarî yapısının Selçuklu motiflerini taşımasından dolayı burasının Gazâlî'nin kabri olması özelliğini daha da kuvvetli hale getirmektedir.²⁸

2. Eserleri

İmam Gazâlî'nin yazdığı eserlerin yanında, kendisine nispet edilen birçok eserin de olduğu rivayet edilmektedir. Tam olarak sayı belirli olmasa da takriben dört yüze yakın eseri zikredilmektedir. Yazılan eser sayısının bilinmemesinden dolayı

²⁶ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, s. 81.

²⁷ Orman, *a.g.m.*, s. 238.

²⁸ Çağrı, *a.g.m.*, ss. 530-534.

Gazâlî'nin yazmış olduğu eserler üzerine bibliyografya çalışmaları da yapılmıştır. İslam âleminde ve Batı'da Gazâlî ve yazdığı eserler üzerine birçok araştırma yapılmıştır.

Esas konumuz Gazâlî'nin *İhyâ*'sı çerçevesinde riyâ ve ihlâs kavramları olduğu için Gazâlî'nin eserlerinin hangisinin nispet edildiği veya edilmediğinden ziyade bilinen meşhur eserlerini alanlarına göre tasnif ederek kısa bilgiler halinde özetlemek istemekteyiz. Gazâlî'nin hayatını da kronolojik bir sıradan ziyade, konumuzun derinliği açısından olayların psikolojik ve sosyolojik olarak arka planlarına göre önemini vurgulamak istediğimiz yerleri işleyerek açıkladık.

2.1. Fıkıh Alanındaki Eserleri

1) *el-Menhûl fi'l-uşûl (el-Menhûl min ta'likâti'l-uşûl)* : Kitabın Gazâlî'ye nispet edilmesiyle ilgili tartışmalar vardır. Mutezile âlimi olan Mahmut el-Gazâlî'ye aittir şeklinde iddialar da ortaya atılmıştır. Kitap da, Gazâlî'nin hocası Cüveynî'nin tesiri vardır. Günümüze gelen nüshaları yazma eser halinde ve üç tanedir. Muhammed Hasan Heyto (ö. 772/1370) aracılığıyla basılmıştır. Fıkhi mevzuların yanı sıra bazı Kur'anî mevzuların da üzerinde durulmuştur. Ebû Hanîfe'ye birkaç konuda eleştiriler vardır.²⁹

2) *el-Basit fi'l-fürû'* : *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserin kısaltılmış halidir. Şafîi fıkının fûru kısmına aittir. Ona yakın kopyası günümüze kadar saklanabilmiştir.³⁰

3) *el-Vasît*: Şafîi fıkıyla ilgili yaptığı kapsamlı ikinci eserdir diyebiliriz. İkinci dememizin sebebi birincisinin uzun olmasından dolayı Arapça; vasat (orta) tanımını koyarak daha az hacimli bir eser ele almak istemesinden dolayı bu şekilde adlandırmıştır. Eserin birçok nüshası günümüze kadar gelmiştir. Üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Muhyiddin Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî'nin (ö. 258/872) *el-Muhît fi şerhi'l-Vasît*, Ebû'l-Berekât Necmeddin Muhammed b. Muvaffak el-

²⁹ H. Bekir Karlıağa, "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), c. 1, s. 518-530.

³⁰ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

Habûşânî'nin (ö. 587/1191) *Tahkîku'l-Muhît fî şerhi'l-Vasît* gibi şerhleri bunlardan bazılarıdır.³¹

4) *el-Vecîz*: Günümüze kadar birçok örneğinin ulaştığı bilinmektedir. İslam âlimlerinin dikkatini çekmiş ve üzerinde çalışma yapılmış eserlerden birisidir.³²

5) *el-Fetâvâ*: Gazâlî'nin Ebû Muhammed İbn Arabî (ö. 543/1148) ile görüşmesi sonucunda elde edilen fetvalardır. Muhammed Abdullah İnân (ö. 1898/1986) Fas'ta bulup çalışmıştır.³³

6) *el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-usûl*: İmam Gazâlî denilince akla gelen ilk üç kitaptan birisidir. Hayatının son demlerinde yazdığı düşünülmektedir. Mantık ve fıkıh konularını ele almaktadır. İslam coğrafyasında mantık fikrinin doğmasına sebep olmuştur.³⁴

7) *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nukâvetü'l-mu'tasar*: Fıkıh alanında kaleme aldığı en kısa eseridir. Yüz sayfalık olduğu bilinen bu eserin tek örneği Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır.³⁵

8) *Gâyetü'l-gavr fî dirâyeti'd-devr (Gâyetü'l-gavr fî mesâ'ili'd-devr)*: İslam hukukuna göre boşanma konularının ele alındığı eserde, şafiî âlim İbn Süreyc'in görüşüne karşı çıkmış ve kendi görüşünü yazmıştır.³⁶

9) *et-Ta'lîka fî fîrû'i'l-mezheb*: Gazâlî'nin, hocası Cüveyni ile olan derslerinin önemli gördüğü yerleri not almasıyla oluşturduğu eserdir. Gazâlî'nin seyahat halindeyken eşkıya reisine kaptırdığı notlar bu notlardır.³⁷

³¹ Bilal Aybakan, "el-Vasît", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), c. 42, ss. 551-552.

³² Bilal Aybakan, "el-Vecîz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), c. 42, ss. 587-588.

³³ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

³⁴ H. Yunus Apaydın, "Mustasfâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), c. 32, ss. 124-126.

³⁵ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

³⁶ *Ag.m.*, ss. 518-530.

³⁷ *A.g.m.*, ss. 518-530.

10) *Me`âhizü'l-hilâf*: Şâfiîler ile Hanefiler arasındaki görüş ayrılıklarını ihtiva eden bu eser günümüze kadar gelememiştir.³⁸

11) *Tehzîbü'l-usûl*: Gazâlî'nin uzletten sonraki hayatında tekrar ders vermeye başladığı dönemde ele aldığı bir eserdir. Fıkıh usulü üzerine yazılan eser günümüze kadar saklanamamıştır.³⁹

2.2. Mantık Alanındaki Eserleri

1) *Mi'yârü'l-ilm*: Gazâlî'nin, Aristo felsefesine duyduğu ilgiden dolayı ele aldığı eserdir. Mantık ilmine sahip çıkmak, okumak ve okutmak için yazdığı bir kitaptır. Günümüze beş nüshası ulaşmıştır.⁴⁰

2) *Mihakkü'n-nazar fî 'ilmi'l-mantık*: İki bölümden oluşur. Birinci bölümünde kıyas ikinci bölümünde ise tanımlar üzerinde durmuştur. Bedrettin en-Na'ânî yayınlamıştır.⁴¹

3) *Şifâ'ü'l-galil*: Kesin olarak ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. İlet nazariyesine dayalı Fıkıh usulü eseridir. Hamed el-Kelbîsî tarafından üzerine doktora çalışması yapılmıştır.⁴²

4) *el-Kıstâsü'l-müstakîm*: Bâtınîliğin özellikle mizan kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır. Masum imam fikrinin gerekli olmadığı üzerinde durmuştur. On civarında yazması günümüze ulaşmıştır. Çeşitli dillere çevrilmiştir. Birçok defa basılmıştır.⁴³

5) *Lübâbü'n-nazar*: Günümüze kadar ulaşmamıştır. Bazı klasik kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴

³⁸ A.g.m., ss. 518-530.

³⁹ Karlıağa, a.g.m., ss. 518-530.

⁴⁰ Ali Durusoy, "Mi'yârü'l-ilm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), c. 30, ss. 202-203.

⁴¹ Karlıağa, a.g.m., ss. 518-530.

⁴² Tuncay Başoğlu, "Şifâ'ü'l-Galil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), c. 39, ss. 140-141.

⁴³ Uludağ, *Bir Düşünür Olarak Gazâlî*, s. 251.

⁴⁴ Karlıağa, a.g.m., ss. 518-530.

6) *Tahsînü'l-me'âhiz*: Günümüze kadar ulaşamamıştır. Sübkî (ö. 756/1355) tabakâtında iki bölümünü aktarmıştır.⁴⁵

7) *el-Mebâdî ve'l-gayât*: Bu eser de günümüze kadar ulaşamamıştır. Mi'yarü'l- 'ilm de düzeni ve içeriği ile alakalı aklî nazar yönteminin zirvesi olarak adlandırmıştır.⁴⁶

2.3. Kelam Alanındaki Eserleri

1) *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*: Gazâlî Bâtınîler ile mücadelesini eserlerine de taşımıştır. Bilinen en önemli eserlerinden birisi olan bu eserin, bir örneği British Museum'da vardır. Goldziher (ö. 1339/1921) tarafından neşredilmiştir. Diğer bir nüshasını ise Fas'ta Abdurrahman Bedevi yayınlamıştır.⁴⁷

2) *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*: *İhyâ'*sından sonra ele aldığı rivayet edilmektedir. Kelamî mevzulardan; Nübüvvet, mead, imamet gibi konuları ele almıştır. Ondan fazla örneği günümüze ulaşmıştır. Hacer-i Esved taşının konumuyla ilgili, bilinenden farklı, istiare yaparak bir yorum getirmiştir.⁴⁸

3) *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*: Allah'ın doksan dokuz ismini açıklamak üzere yazılmış bu kitabın Türkçe tercümeleri bulunmaktadır.⁴⁹

4) *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendaka*: *el-Münkız* ve *el-Müstasfâ*'da adı geçen bu eser, küfre düşme konularını üzerine yazılmıştır. Birçok dile çevrilmiştir.⁵⁰

5) *el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vil*: Şeytanla ilgili bazı mevzuları ele almıştır. Kitabın Şerafettin Yaltkaya'ya ait Türkçe tercümesi mevcuttur.⁵¹

⁴⁵ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁴⁶ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), c. 40, ss. 119-126.

⁴⁷ Avni İlhan, "Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), c. 12, ss. 291-292.

⁴⁸ Şerafettin Gölcük, "el-İktisâd fi'l-i'tikâd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), c. 22, ss. 57-58.

⁴⁹ Bekir Topaloğlu, "el-Maksadü'l-esnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), c. 27, ss. 451-452.

⁵⁰ Emrullah Yüksel, "Faysalü't-tefrika", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), c. 12, s. 267-268.

6) *Risâle ilâ Ebi'l-Feth Ahmed b. Selâme (er-Risâletü'l-va'zıyye)*: Gazâlî'den öğüt isteyen bir kişiye yazılmıştır. Muhyiddin Sabrî tarafından Kahire'de 1343 yılında yayınlanmıştır. Muhyiddin Sabrî'nin yayınının haricinde baskıları da bulunmaktadır.

7) *ed-Dürretü'l-fâhire fî keşfi 'ulûmi'l-âhire*: Ömrünün son yıllarında kaleme aldığı bir eserdir. Gazâlî'ye ait olmaması üzerine tartışmalar bulunan bu eseri Gazâlî, Tus'a döndüğünde yazmıştır. Ölüm ve sonraki hayatla ilgili konuları ele almaktadır.⁵²

8) *İlcâmü'l-avâm 'an 'ilmi'l-keâm*: Gazâlî'nin, Haşviyye mezhebinin özellikle teşbih ve tescime dair düşüncelerini eleştirildiği bir eserdir. Üç bölümün birincisinde, selefî görüşünü sunmuştur. Birçok baskısı mevcut olmakla birlikte ilkinin de İstanbul'da olduğu bilinmektedir.⁵³ Vefatından kısa bir süre önce yazmış olduğu bir kitaptır. Yazdığı son kitap olduğu tahmin edilmektedir.

9) *Kavâ'idü'l-akâ'id*: Karşı çıktığı düşünceleri eleştirmek için birçok kitap yazan Gazâlî'nin, daha sonra *İhyâ*'ya ilave ettiği bir kitaptır. Dört nüshasından bahsedilse de günümüze bir tanesi ulaşmıştır.⁵⁴

10) *Hüccetü'l-hak*: Gazâlî, Bağdat'ta iken kendisinden bilgi istenmesine binaen Bâtînlilik üzerine ele almıştır. Günümüze ulaşmamıştır.⁵⁵

11) *Mufasssülü'l-hilâf*: Gazâlî'nin Bâtînlilik üzerine yazdığı eserlerden birisidir. Soru-cevap şeklinde yazılmış olan eser günümüze ulaşmamıştır. On iki kısımdan oluşmaktadır.⁵⁶

12) *ed-Dürcü(ed-Dercü)'l-merkûm bi'l-cedâvil*: Gazâlî'nini Bâtînlilik üzerine yazdığı kitaplardan birisidir. Günümüze ulaşmamıştır.⁵⁷

⁵¹ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁵² M. Sait Özervarlı, "ed-Dürretü'l-fâhire", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), c. 10, ss. 31-32.

⁵³ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁵⁴ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁵⁵ Süleyman Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", *Diyanet İlmi Dergi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2011), c. 47, sayı. 3, s.46.

⁵⁶ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁵⁷ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

13) *el-Müntehal (el-Menhûl) fî 'ilmi'l-cedel*: Klasik kaynaklarda geçen bir kitaptır. Gazâlî tarafından yazıldığı bilinmektedir.

2.4. Felsefe Alanındaki Eserleri

1) *Makâsîdü'l-felâsife*: Gazâlî'nin, felsefeyle ilgili kaleme aldığı ilk eseridir. Filozofların tutarsızlıklarını anlatmıştır. Birçok kütüphanede ona yakın örneği bulunmaktadır. Başka dillere tercümeleri bulunmaktadır. Müslüman âlimler ve müsteşrikler tarafından üzerine şerhler yazılmıştır.⁵⁸

2) *Tehâfütü'l-felâsife*: Gazâlî'nin, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın da aralarında bulunduğu filozofları eleştirdiği eseridir. Filozofların tutarsızlıklarından ve amaçlarından konu alan bir eserdir. Türkçe tercümesi de bulunmaktadır.⁵⁹

3) *el-Madnûn bih 'alâ gayri ehlih (el-Madnûnü'l-kebîr)*: Gazâlî'ye ait olmadığı üzerine tartışmalar olsa da Allah, Peygamberler mucize ve ölüme dair konular üzerine yazılmış bir kitaptır. Birden çok baskısı mevcuttur.⁶⁰

4) *el-Madnûn bih 'alâ ehlih*: Ruhla ilgili mevzuların ele alındığı eseridir. Sudur teorisinden bahsedilmektedir. Gazâlî'ye aidiyeti konusunda bu kitapta da tartışmalar bulunmaktadır.⁶¹

5) *er-Risâletü'l-ledünniyye*: Gazâlî'ye ait olduğu konusu üzerinde ihtilaf vardır. Ahbaplarının kendisine tasavvufi bilgiyi reddettiğini ifade etmelerine binaen yazmıştır. Ruh, nefis, vahiy, ilham konuları yer almaktadır. Çeşitli baskıları mevcuttur.⁶²

6) *Mişkâtü'l-envâr*: Gazâlî'nin, felsefe içerdiğinden dolayı birçok eleştiri aldığı eseridir. Bilinen bazı rivayetlere göre ona ait olmadığı söylense de incelendiğinde ona ait olduğu görülmektedir. Havas için yazdığı iddia edilen bir

⁵⁸ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁵⁹ Mahmut Kaya, "Tehâfütü'l-felâsife", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), c. 40, ss. 313-314.

⁶⁰ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁶¹ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁶² Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

kitaptır. Birçok dile tercümesi vardır. Farklı baskıları da bulunmaktadır.⁶³ Gazâlî, *Miškât*'ında nur ve ruh üzerinde durmuştur. Kudsî ruh Peygamberlerde ve bazı evliyalarda bulunur. Mârifetin nurları bu aracılıkla insanlara taşar ve yayılır. İçerik olarak Gazâlî'nin, bu konuları kaleme aldığı bir eserdir.

7) *el-Münkız mine'd-dalâl*: Gazâlî'nin en meşhur eserlerinden birisidir. Kitabını oluştururken yöntemi olarak, akıldan ziyade kalp yolunu tercih ettiği için birçok eleştiriye de maruz kalmıştır. Buna rağmen birçok dile tercüme edilmiş en meşhur kitaplarından biridir.⁶⁴

Otobiyografik nitelikte sayılabilecek bir eserdir. Ama tam olarak böyledir diyemeyiz, çünkü bunu yaparken bir kronoloji izlemediği için tek başına Gazâlî'nin hayatını bu esere göre incelemek yeterli olmaz. Buna rağmen kendi ağzından hayatıyla ilgili bilgiler içerdiği için bizim için doğru bilgi açısından önemlidir.⁶⁵

2.5. Tasavvuf Alanındaki Eserleri

1) *Mizânü'l-âmel*: Gazâlî'nin, ilime ait konular üzerine yazdığı kitapların yanında amelle ilgili konularını bu eserinde kalem almıştır. Ahlak amel ilişkisini inceleyen bu kitap günümüze kadar gelebilmiş elimize ulaşmıştır.

2) *el-Ma'ârifü'l-akliyye*: Sekiz tane nüshası günümüze ulaşmıştır. İspanyolca çevirisi de bulunmaktadır.⁶⁶

3) *İhyâü ulûmi'd-dîn*: Tezimizizin asıl kaynağı olan *İhyâ* günümüze kadar gelmiş, bizim de elimizde çevirisi olan nüshasını Ahmet Serdaroğlu tercüme etmiştir. Gazâlî, yazımı altı yıl süren bu kitabı avama yazdığını söylemektedir. Avama göre yazdığı, kitabı ele alış şeklinden ve üslubundan anlaşılmaktadır. Nasihat edici, tavsiye verici bir üslup kullanılmıştır. Sözlük anlamına göre ihya, hayat anlamına gelmektedir ve if'al babında yeniden canlanıp kuvvetlendirmek şeklinde

⁶³ Gazâlî, *Miškâtü'l-envâr*, çev. Süleyman Ateş, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1994), ss. 6-11.

⁶⁴ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, ss. 13-17.

⁶⁵ Orman, *Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri*, ss. 237.

⁶⁶ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

kullanılmıştır.⁶⁷ Dört cilt olan eser takriben dört bin sayfadır. *İhyâ* birçok dile çevrilip basılmıştır. *İhyâ*'nın her bölümünde, kitap başlığı altında on konu işlenmiştir. Dolayısıyla her bölümü bir kitaba tekabül etmektedir. Bu hesaba göre, kırk kitaba denk gelmektedir.

a) Rub'u'l-İbadât: Gazâlî'nin ilk cilde vermiş olduğu isimdir. İlim, akait, temizlik, namaz, oruç, hac gibi konular kaleme alınmıştır. Bu ilimlere genel olarak zahiri ilimler diyebiliriz. İlk cildinde zahiri ilimleri işlerken fıkıh kitaplarından farklı bir üslupla; bu ilimlerin manevi boyutu üzerinde durarak, bu konuların ahlaki ıslahı üzerinden anlatılmıştır.⁶⁸ Bölümleri:

- 1- İlim
- 2- Akait
- 3- Temizlik
- 4- Namaz
- 5- Zekât
- 6- Oruç
- 7- Hac
- 8- Kur'an Okuma adabı
- 9- Zikir ve Dualar
- 10- Evradın Tertibi

b) Rub'u'l-âdât: Gazâlî'nin ikinci cilde vermiş olduğu isimdir. Evlilik, haram-helal, edep, riyazet gibi konuları kaleme almıştır. İkinci ciltte İmam Gazâlî,

⁶⁷ Mustafa Sönmez, "İhyacılığın Doğuşu ve Bazı Önemli Temsilcileri (Gazâlî, İbn Teymiye, Birgivî ve Muhammed İbn Abdulvahhab'ın İhyacı Yönlerine Kısa Bir Bakış)", *Ekev Akademi Dergisi*, (Erzurum: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, 2001), c. 3, sayı. 1, s. 25.

⁶⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroglu, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1977), c. 1, ss. 18-150.

toplumsal duyarlılığı güçlendirmeye, toplumun ihyasını anlatmaya çalışmıştır.⁶⁹
Bölümleri:

1- Yeme İçme Adabı

2- Aile ilişkileri

3- Çalışıp Kazanma

4- Helaller

5- Haramlar

6- Uzlet-İnziva

7-Yolculuğun Adabı

8- Semâ-Vecd (Musiki)

9- İyiyi Emir Kötüyü Men

10- Hz. Muhammed ve Yaşama Tarzı

11-Hz. Muhammed'in (as.) Ahlakı

c) Rub'u'l-Mülhikât: Gazâlî'nin üçüncü cilde vermiş olduğu isimdir. Üçüncü ciltte; riyâ, cimrilik, mal tutkusu vb. gibi kişinin kendi nefsiyle ilgili daha bireysel halledilebilecek mevzuların detaylarına girilmiştir. Gazâlî'ye göre, bu konular kalbin hastalıklarıdır ve kaçınılması gereklidir.⁷⁰

Bölümleri:

1- Kalp

2-Riyazet

⁶⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 2, ss. 15-160.

⁷⁰ M. Nesim Doru, "13. Yüzyıl Süryani Düşüncesinin Gelişmesinde İbn Sina ve Gazâlî Etkileri", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, Şubat 2014, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s. 517.

3- Yeme ve Cinsel Arzu

4- Dilden Gelen Zararlar

5-Öfke-Kin, Haset

6- Dünya Hırsı

7- Mal ve Cimrilik

8- Makam Düşkünü olmak-Riyâ

9- Kibir ve Kendini Beğenmişlik

10-Aldanmışlık ve Gurur

d) Rub'u'l-Münciyât: Gazâlî'nin dördüncü cilde vermiş olduğu isimdir. Dördüncü ciltte ise, tevekkül, tövbe, sabır, ahiret hayatı, ölüm gibi konular üzerinde durulmuştur.⁷¹ Bölümleri:

1- Tövbe

2- Sabır Şükür

3- Allah Korkusu

4- Fakr ve Züht

5- Tevhit-Tevekkül

6- Muhabbet, Şevk, Üns, Rıza

7-Niyet, Doğruluk, Samimiyet

8- Murakabe-Muhasebe

9- Tefekkür

⁷¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 12-173.

10- Ölüm.

İhyâü ulûmi'd-dîn, Gazâlî'nin halka vaaz ve nasihat vermek üzere kaleme aldığı eserlerdendir.⁷² Bu ifadeyle amacımız eseri küçümsemek değildir. Bilakis eserin büyüklüğü ve içerdiği konular ve kitabın isminin *İhyâ* şeklinde isimlendirilmesi toplumun yanlış bilgilerden arındırılıp, doğruya yönlendirmek, ıslah edebilmek amacıyla. Dini ilimler ansiklopedisi olarak görülebilecek bir eserdir. Kitabın üslubu; işleyeceği konuyla ilgili ayet ve hadisleri sıraladıktan sonra, sahâbe tabîîn ve etbâu't-tâbiîn'in konuyla ilgili görüşlerini sıralar. Daha sonra ilk dönem sûfilerinin görüşlerini aktarır. Gazâlî, son olarak da kendi görüşünü ifade ederek bölümlerin son halini verir. Gazâlî'nin aykırı tutumların yanında, fikriyle çatıştığı âlimleri *İhyâ*'sında eleştirirken çok nazik ve kucaklayıcı bir üslupla yapar. Çünkü kitabı avama yazdığının çok farkında olup üslubunu, bu çerçevede şekillendirmiş olmasından dolayıdır. Genel olarak diğer kitaplarına baktığımızda eleştirildiği âlimleri de belli bir insicam içinde ölçülü olarak eleştirir.

Gazâlî'ye, *İhyâ*'sıyla ilgili günümüzde yapılan eleştirilerden birisi zayıf hadis kullanması ve isrâiliyata yer vermesidir. Ama *el-Müstasfâ*'sına baktığımızda hadis tenkit metotlarını eksiksiz sıralamıştır. Peki, neden *İhyâ*'sında bunu yapmıştır kendisiyle çelişmiş midir? Bu soruyu düşünmek çok normal, ama yazdığı kitapları incelendiğinde, yazma sebebine ve okuyucunun seviyesine göre şekillendirdiğini görmekteyiz.

4) *Bidâyetü'l-hidâye*: İlmin takvadan geçtiğini anlatmak için yazılmış bir kitaptır. J. Hill Alancaya, W. Montgomery Watt İngilizceye tercüme etmişlerdir. M. el-Haccâr tenkitli neşirini yapmıştır.⁷³

5) *Cevâhirü'l-Kur'ân*: Kur'an'ın sırlarını, içindeki ilimlerini anlatan bir kitaptır. Meşhur bazı sûrelerin sırlarından bahsedilmektedir. Birçok baskısı mevcuttur.⁷⁴

⁷² Gürbüz Deniz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usulü", *Diyanet İlmî Dergi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2011), c. 47, sayı. 3, s. 11.

⁷³ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

6) *Kimyâ-yı Sa'âdet: İhyâ*'nın Farsçaya adapte edilmiş halidir. Başlıkları değiştirilmiştir. 1979'da A. Faruk Meyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁵

Kimyâ'nın birinci ve ikinci kısımlarının tercümesi *İhyâ*'nın özetidir. Birçok defa tercüme edilmiştir.⁷⁶

7) *Eyyühe'l-veled*: Gazâlî'nin öğrencisine nasihat etmek için ele aldığı kitapçıktır. Bir nevi hikemiyât diyebiliriz. Türkçeye çevirisi bulunmaktadır.⁷⁷

8) *Nasîhatü'l-mülûk*: Farsça oluşturulmuş bu eser Melik Şah'ın oğlu Sultan Tapar'a hitap edilmek maksadıyla yazılmıştır. Türkçe beş ayrı tercümesi mevcuttur.⁷⁸

9) *el-İmlâ' 'alâ müşkilâti'l-İhyâ*: *İhyâ*'yı kötülemek için yazılan yazılara bir nevi cevap gibi, sembolik ifadeler ve tasavvufî terimlerle açıklamalar yapılan bir eserdir. *İhyâ* ile birlikte birçok baskısı olmuştur.⁷⁹

10) *Sırrü'l-âlemîn*: Gazâlî'ye ait olduğu tartışmalıdır.⁸⁰

11) *Minhâcü'l-'âbidîn*: Gazâlî'nin cennete giden yoldaki manevî yolculuğu ve mertebelerini anlatan bir eserdir. Aslında Gazâlî; buna benzer eserler kalem almıştır ama burada farklı merhalelerden ve bu manevî yolculuğu farklı tarzda ele almıştır. Bilinen en son yazdığı kitaptır.⁸¹

İmam Gazâlî'nin, yukarıda bahsettiğimiz eserlerinin haricinde kendisine ait olduğu bilinen bazı eserleri de bulunmaktadır. Risale olarak ele aldığı bazı eserleri üzerinde, Gazâlî'ye ait olması konusunda ihtilaf vardır. Bilinen en meşhur eserleri ve

⁷⁴ Gerald L. Burns, "Gazâlî'nin Tasavvufî Hermenötiği", çev. Turan Koç, *İslami Araştırmalar Dergisi*, (Ankara: TEK-DAV Yayınları, Gazâlî Özel Sayısı, 2000), c. 13, sayı. 3-4, s. 423.

⁷⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, çev. A. Faruk Meyan, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1979), 1. Baskı, ss. 14-18.

⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken, "Gazâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961), c. 9, s. 60.

⁷⁷ Salih Aybey, "Gazâlî'nin Eyyühe'l-Veled Adlı Eserinin İçerik ve Yönteminin Pedagojik Açıdan İncelenmesi", *Diyânet İlmî Dergi*, (Ankara: DİB Yayınları, 2020), c. 56, sayı. 2, ss. 10-13.

⁷⁸ Casim Avcı, "Nasîhatü'l-mülûk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), c. 32, s. 411.

⁷⁹ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 385-411.

⁸⁰ Karlıağa, *a.g.m.*, ss. 518-530.

⁸¹ Süleyman Uludağ, "Âbid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), c. 1, s. 307.

içerikleriyle ilgili genel bilgi vermek istedik. Amacımız konumuzdan çok sapmadan yazmış olduğu eserler hakkında kısaca bilgi vermektir.

Gazâlî, eserlerini kaleme alırken üslubu değişebilmektedir. Bazı eserlerinde muhatabına hitaben sadece bir kişiye yazmış gibi, "bu konuyu anladın, bunu tekrar anlatmayacağım, sonra tekrar edeceğim, biliyorsun ki" gibi cümleler kullanmıştır. Bazen de okuyan kişi sanki soru sormuş gibi, "bu soru yine de yanıştır" şeklinde konuşmuştur. Hatta yukarda zikrettiğimiz üzere bazı eserlerinde soru-cevap şeklinde ilerlemiştir. Gazâlî, kaleme aldığı eserlerini Arapça olarak yazmıştır. Ancak *Kimyâ-yı Sa'âdet, Eyyühe'l-Veled, Nasîhatü'l-Mülûk* gibi eserlerini Farsça yazmıştır.⁸²

Gazâlî, yazdığı eserleri Avam, Havas ve Havasu'l- Havas'a yazdığını beyan etmiştir. Bu şekilde bir ifade kullanan bir kişinin, yazdığı eserlerinin bazılarında pişmanlık duyması beklenebilir. Ancak Gazâlî, yazdığı hiçbir eserden sonradan pişmanlık duymamıştır. Onu daha iyi anlayabilmek için eserlerine bütüncül bir yaklaşımla ele almamız daha doğru olacaktır. Mesela *el-Münkız*'da diğer eserlerinde yerdiği filozofları, hakikat arayıcıları olarak adlandırmıştır.⁸³ Ancak *Mişkât*'ta kendine has farklı bir yöntemle değerlendirmiştir. Gazâlî'yi anlamak derken, kastımız ilahi bir metni detaylı incelemek gibi yazdığı her kitaba ilham nazarıyla bakmak değildir. Bazı düşünörlere göre, kitapları arasında çelişki olduğu iddia edilmektedir. Bir kitabında ifade ettiğı bir düşünceyi, başka bir kitabında daha farklı ifade ettiğı şeklinde eleştirilmektedir. Filozofların küfre düşmesi hadisesi bu konuya bir örnek teşkil etmektedir. Bir eserinde eleştirdiğı bir ismi, başka bir eserinde aynı konudan dolayı eleştirmemiştir. Dolayısıyla Gazâlî'yi değerlendirirken, yazmış olduğu eserlerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması, Gazâlî'nin anlaşılabilirliğini arttıracaktır.⁸⁴

Gazâlî eserlerini kaleme alırken, zihninde oluşturduğu bir plan ve haritaya göre işlemektedir. İnce işlenmiş bir sistematiğı vardır ve bu sistematiğı kitabın

⁸² Mehmet Vural, "Gazâlî'de Metodolojik Yaklaşımlar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul: TEK-DAV Yayınları, 2000), c. 13, sayı. 3-4, s. 285.

⁸³ Gürbüz Deniz, "Hakikati Arayanların Sınıflandırılması", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara: 2003), sayı. 10, ss. 147-158.

⁸⁴ Deniz, *Gazâlî'yi Anlamanın Usulü*, s. 15.

sonuna kadar bağılı kalır. *İhyâ* gibi kırk kitaptan oluşan eserinde bile, oluşturduğu sistematığıne sadık kalmış ve bu şekilde konuları işleyemeye devam etmiştir. Gazâlî, bazı eserlerinde aynı konuları farklı metotlarla ele almıştır. *Mekâsîd el-Felâsife* ve *Tehâfüt el-Felâsife* eserleri buna bir örnektir. Bazı müsteşriklerin, Gazâlî'nin üslubunun çok anlaşılır ve sade olduğunu vurgulayan beyanları olmuştur. Eserlerini yazarken net ve sade ifadelere yer vererek aktarmak istediği düşüncüyü açık bir şekilde ifade etmiştir.⁸⁵

Gazâlî, İslamî ilimlerde araştırma yapmak isteyen birisinin, ismine rastlayacağı bir âlimdir. İslam coğrafyalarında ve Batı'da Gazâlî üzerine birçok araştırma yapılmıştır.⁸⁶ Hakkında çok fazla tez yazılmış olup, fikirleri ve hayatı incelenmiştir. Kritik konular hakkında ileri sürdüğü fikirleri, kendisinden sonraki dönemlerde kalıcılığını sürdürmüş ve bu fikirlere farklı görüşler de elenerek yeni fikirlerin doğuşuna öncülük etmiştir.⁸⁷

3. Tasavvufî Düşüncesi

Gazâlî'nin yaşadığı dönemdeki tasavvufî hayattan biraz bahsedecek olursak, sahâbe tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden, günahlardan kaçınarak ihlâslı bir şekilde yaşamaya özen gösterenlere zâhid, âbid, takva ehli, sâlih gibi unvanlar verilmiştir. Hicri ikinci asırdan sonra bu kişilere sûfî veya mutasavvıf, ilerledikleri yola ise tasavvuf denilmiştir.⁸⁸ Gazâlî'den önce sûfiler, Irak Sûfileri ve Horasan Sûfileri olarak yaşadıkları bölgenin adıyla isimlendirilmişlerdir. Suriye ve Mısır'da da sûfiler bulunmaktaydı ancak o dönemde etkili olan bölgeler Irak ve Horasan bölgeleridir. Melâmet ve Fütüvvet hareketi ilk olarak Horasan sûfileri tarafından geliştirilmiştir. Tarihteki ilk tasavvufî yazma eser niteliği taşıyan *el-Lüma'*'nın yazarı Ebû Nasır Es-Serrac (ö. 378/988) Tûslu idi. İbrahim Edhem (ö. 161/778 [?]), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]), Horasanlı idiler. Tabi ki buna karşılık

⁸⁵ Orman, *Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri*, s. 246.

⁸⁶ Yusuf Turan Günaydın, "Gazâlî Bibliyografyası", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2011), sayı. 1, ss. 257-271.

⁸⁷ Hüseyin Ünal, "Gazâlî Hakkında Yazılmış Eserler ve Tezler Bibliyografyası", *İslami Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul: TEK-DAV Yayınları, 2000), c. 13, sayı. 3-4, s. 540.

⁸⁸ Faruk Sancar, "Gazâlî Öncesi Sûfî Geleneğinde Nübüvvet Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2009), c. 29, s. 32.

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi isimler de Bağdat'a aittir.⁸⁹

Gazâlî'nin tasavvufi fikirlerini incelediğimizde, Cüneyd-i Bağdâdî, Bayezîd-i Bistâmî, Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Muhâsibî gibi isimlerin Gazâlî'nin fikir dünyasına etki ettiğini görmekteyiz. Ekseriyetle Muhâsibî veya Cüneyd'in izlerini görmek mümkündür. Kendisinin şu ifadesi, onun fikrî yapısını anlatmaktadır : "*Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) Kûtü'l-Kulûb'unu, Hâris el-Muhâsibî'nin eserlerini, Cüneydî, Şiblî (ö. 334/946), Bâyezîd Bistâmî vb. diğer meşayih'e ait çeşitli cümle ve ifadeleri okudum, inceledim, böylece bilgi seviyesinde tasavvufun künhüne, sûfîleri maksatlarına tam olarak vakıf oldum. Anladım ki sûfîlerin en temel özelliği olan hususa ilim öğrenmekle değil, ancak zevk, hal, sıfatları değiştirme suretiyle erişebileceğini kavradım.*"⁹⁰ Gazâlî, yaşadığı zor günlerde, bu bilgileri referans olarak riyâzete girmeye karar vermiştir. Gazâlî'nin vermiş olduğu bu karar onun hayatını büyük bir değişime sürüklemiştir.⁹¹

Gazâlî'nin tasavvuf hayatını, *el-Münkız*'da bahsettiği üzere, kırklı yaşlarda başlatabiliriz. Bazı kaynaklara göre, elli ve sonrası şeklinde söylemlerde bulunsa da, kendi ifadesine binaen kırklı yaşlarda başlatmak daha doğru olacaktır. Gazâlî'nin çocukluk yıllarından ve eğitim aldığı hocalarından bahsederken kendisinin, tasavvufi olarak en çok Ebû Ali el-Fârmedî'den etkilendiğini söylemiştik. İlim serüveni boyunca, tasavvufî yönünü ve merakını hep korumuştur. Gazâlî'nin bu yönünü eserlerinde görmek mümkündür. Hayatı boyunca aradığını tasavvufta bulduğunu ifade eden söylemleri vardır. Fakat Gazâlî'nin hayatını genel olarak ele aldığımızda, tasavvufa olan merakın kökleri çok daha eskiye dayanmaktadır. Babasının sûfî bir dostundan, kendisinden sonra evlatlarının eğitimiyle ilgilenmesini rica etmesi, arkadaşının da çocuklarıyla ilgilenmesi ve onları eğitim için gönderdiği medrese de elbette etkili olmuştur. Daha geriye gidecek olursak, babası ehl-i tasavvuf olan Gazâlî'nin bu arayışa girmesinin altında yatan en temel sebebe baktığımızda, buna psikolojik bir mirasın bile sebep olduğunu görebiliriz. Çünkü hayatımızda aldığımız

⁸⁹ Uludağ, *Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî*, s. 47.

⁹⁰ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 38.

⁹¹ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1989), s. 168.

kararlarımızın büyük bir kısmını anne ve babamızdan gelen duygusal miraslarla veririz. Dolayısıyla Gazâlî'nin babasının, sûfilere olan merakının ve hayranlığının etki etmediğini söylemek mümkün değildir. Bütün bunlar bir araya geldiğinde, onun merakı ve öğrenme arzusu da eklendiğinde tasavvufî bir hayatı tercih etmesi kaçınılmaz olmuştur diyebileceğimiz kanaatindeyiz.

Gazâlî, dinî ilimleri ve ulemayı olumlu yönde etkilemiştir. Kelam, felsefe, tasavvuf, fıkıh vb. ilimlerin Gazâlî'den sonra elde ettikleri fikrîsel değişim ve gelişim bunun delillerindendir. Kelamın müteahhirun ve mütekaddimun şeklinde sınıflandırılması Gazâlî'nin etkisiyle olmuştur. Tasavvufta "Tarikatlar Dönemi" Gazâlî'den sonra başlamıştır.⁹² Gazâlî'yi büyük isim yapan faktörlerden bir diğeri ise, Gazâlî'nin birçok âlime tesirinin olmasıdır. Örneğin, İsmail İbn. Hirzihim (ö. 559/1164) sadece *İhyâ* okumak için i'tikâfa girmiştir. Gazâlî'ye olan hayranlığıyla bilinmektedir.⁹³ Gazâlî'nin ismi sadece Müslümanları değil müsteşrikleri de fazlasıyla etkilemiştir. Descartes, Pascal, İbn Meymun, David Hume, Kant, Berkeley, Leibntz gibi batılı filozofları doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir.⁹⁴ Sadece doğu da değil aynı zamanda batıda da büyük etkiler yaratmış ve hatta yaratmaya devam etmektedir.⁹⁵ Zekâsı, şahsi yapısı, ilmi kişiliği, kitapları hala günümüze ışık tutmaya devam etmektedir.⁹⁶ İmam Gazâlî, yitip gitmek üzere olan tasavvuf ilmini, Müslümanların nazarında iyi bir intiba kazanması için çabalamıştır.

Gazâlî'den önce de dinî ilimlerin gelişimi için bazı hareketlilikler olmuştur. Muhâsibî, Cüneyd Bağdâdî, Kuşeyrî gibi âlimler ahlakî değerlere ve dini ilimlere canlılık getirmeye çalışan İhyâ hareketini başlatmıştır. Gazâlî, İhyâcılık hareketini genişleterek devam ettirmiştir. Bazı kaynaklara göre ise, İhyâcılık hareketinin başlangıcı Gazâlî'ye dayanmaktadır. Bu fikrî akımın amacı, ilk dönem selef akidesine dönme çabasıdır. İhyâ, yukarıda bahsettiğimiz üzere; diriltmek, canlandırmak anlamına gelmektedir. Gazâlî için düşündüğümüzde, felsefeyle,

⁹² Gürer, *Abdülkadir Geylani, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, s. 42.

⁹³ İbnü'z-Zeyyât et-Tâdilî, *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf*, thk. Ahmed et-Tevfik, (Rabat: Matbaat'n-necâh el-Cedîde, Dârülbeyzâ, 1997), 2. Baskı, s. 1-30.

⁹⁴ Hüseyin Ünal, *a.g.m.*, ss. 540-550.

⁹⁵ Yusuf Turan Günaydın, *a.g.m.*, ss. 250-271.

⁹⁶ Yusuf Turan Günaydın, *a.g.m.*, ss. 250-271.

filozoflarla ve sonrasında Bâtınîlik'le olan mücadelesi akla getirmektedir. Gazâlî'ye göre başkalarından öğrendiği herhangi bir bilgiyi sorgulamadan yapmak kötü bir hadisedir.⁹⁷ Hurafelerin yayılması da genellikle bilgi eksikliğinden ve sorgulamamaktan kaynaklanmaktadır. Halkı hurafelerden kurtarmak için kaleme almış olduğu eserler ve bunun yanında tasavvufun itibarına yönelik çalışmaları onun mücadelesinin örneklerindedir.⁹⁸ İslam'ın yayılması, sûfliğin ıslahı, Batı'yı ve batılı müsteşrikleri etkisi, Filozofları ve felsefeyi etkisi bu çabanın sayabileceğimiz sonuçlarındandır. İhyacılık hareketini, Gazâlî'den başlatılmasının en önemli sebeplerinden birisi, etkisinin Gazâlî'den sonra hızlı bir gelişme göstermiş olmasından dolayıdır. Daha sonra bu akım İbn Teymiye ve başka isimlerle devam etmiştir.⁹⁹

Gazâlî, tasavvufu hâl ilmi yani keşfedilerek anlaşılabilir bir ilim olarak tarif eder. Binâenaleyh, öznel olan tecrübeleri yazmanın da çok doğru olmadığı kanaatindedir. Gazâlî'nin bazı tasavvufî görüşleri eleştiri almıştır. Örneğin, vahdet-i vücûd görüşünü kabul etmediğini ileri sürerek kardeşi Ahmet el-Gazâlî'yi ondan daha önde bir sûfi olarak kabul etmişlerdir. Gazâlî ise bu konuya: "Ben aradım, o buldu." şeklinde yorumlamıştır. Ancak Gazâlî döneminde böyle bir isimlendirme olmamıştır. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd nazariyesini Gazâlî'nin fikirlerini genişleterek detaylandırmıştır şeklinde bir iddiada da bulunabiliriz.¹⁰⁰

Gazâlî tasavvufî fikirlerini açıklarken üç madde üzerinde durur. Bunlardan ilki, nefsin kötülüklerinden, ihlâsa engel dünyevi hırslardan ve zevklerden temizlenmesi sürecidir. İkincisi insana bu kötü hallere dikkat etmesinin sonucunda bazı manevi hallerin hâsıl olmasıdır. Bunlara fevkalade sezgiler diyebiliriz. Son olarak da bu hallerin akılla açıklanamayacağıdır. Onun tasavvuf anlayışı zahirle

⁹⁷ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 82.

⁹⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), c. 7, s. 52.

⁹⁹ Sönmez, *a.g.m.*, ss. 29-30.

¹⁰⁰ Uludağ, *Gazâlî*, ss. 530-534.

batını bağdaştıran bir yapıdadır.¹⁰¹ Çünkü sezgilerle elde edilen durumları kelimelerle ifade etmek yeterli olmayacaktır.¹⁰²

Hakkında bilgisi olmasına rağmen, ömrünün son demlerinde, kavuştuğu tasavvufî zühd hayatına, adeta kendisini özüyle, bütün varlığı ve samimiyetiyle bırakmıştır. Tasavvufa olan hayranlığını şu sözleriyle delillendirebiliriz: "*Mutasavvıfların yolları, yolların en doğrusudur. Ahlakları, ahlakların en temizidir. Dünyadaki bütün akıllı insanların aklı, hâkimlerin hikmeti, şeriatın esrarına vâkıf olan âlimlerin ilmi onların gidişlerinden, ahlaklarından bir kısmını değiştirmek, daha iyi bir hale getirmek için bir araya gelse, buna imkân bulamazlar. Onların dışlarındaki ve içlerindeki bütün hareketleri ve sükûnet haller, hep nübüvvet kandilinin ışığından alınmıştır. Yeryüzünde nübüvvet ışığından başka aydınlatıcı bir nur yoktur.*"¹⁰³

Yaşadığı dönemde ki tasavvufa karşı olan olumsuz algıyı kırmaya çalışmıştır. Sadece halkın değil aynı zamanda ulemanın da tasavvufa bakış açısını değiştirmiştir. Tasavvufun meşruiyet kazanmasında Gazâlî'nin etkisi çok büyüktür. Muhakkak kendisinden önceki âlimlerin de etkisi vardır. Bu minvalde, Kuşeyrî'nin yeni bir sistematik kazandırdığı Tasavvuf ilmi, Gazâlî ile birlikte son halini almış ve yeni bir döneme girmiştir.¹⁰⁴ Gazâlî'yi değerlendirirken tasavvufî yönünü ve ilave ettiği yenilikleri müstakil olarak değerlendirmek gerekmektedir. Aynı zamanda tasavvufu da kendi içinde eleştirmiş farklı bir sistematik ortaya koymuştur. Daha rasyonel bir tasavvuf anlayışıyla, hurafeler ve batıl inançlardan uzak, akli ve ilmi rehber edinen bir yöntem tercih etmiştir. *İhyâ*'sında Kitabû'l-Mağrûrîn bölümünde bu konuya değinmiştir.¹⁰⁵

Gazâlî'nin görüşleri elbette herkes tarafından kabul görmemiştir. Bazı selef kesimlerince sert eleştirilere maruz kalmıştır. Gazâlî'nin *İhyâ*'sı, nefisini terbiyeyle

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, "Gazâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), c. 13, ss. 530-534.

¹⁰² Yasin Ceylan, "Felsefe ile Tasavvuf Arasında Bir Düşünür Olarak Gazâlî", *Felsefe Dünyası*, (Ankara: Türk Felsefe Derneği Yayınları, 1993), sayı. 8, s. 51.

¹⁰³ Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), s. 29.

¹⁰⁴ Güre, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁰⁵ Özçelik, *a.g.e.*, s. 15-16.

meşgul olduğu uzlet döneminin bir mahsulüdür. Günümüzde *İhyâ*'sına yapılan en sık eleştirilerden birisi de kullandığı kaynakların zayıf olması şeklindedir. Bu konuya ilerde değineceğiz ancak Gazâlî, *el-Müstasfâ*'sında hadis seçim metotlarını detaylıca anlatmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Gazâlî'yi anlamak için eserlerini daha etraflıca değerlendirmek gerekmektedir. Gazâlî, yazdığı eserleri belirli bir kitleye hitaben yazmaktadır. Dolayısıyla *İhyâ*'nın üslubuda vâzî bir üslup olduğundan dolayı, eserde dikkat edilmesi gereken hususlar farklılaşmaktadır. Aktarılması gerekeni alıcıya ulaştırmak hedeflenmektedir.¹⁰⁶ Bu yöntem aktarılan bilginin temel bilgi olması sebebiyle basitten karmaşığa doğru aktarımdır.

Gazâlî'nin anlaşılır olmasının temelinde yöntemi yatmaktadır. Günümüzde hatalı yöntem kullanımı sebebiyle yanlış tartışmalar ve mantıksal eksiklikler artmaya devam etmektedir. Örneğin, Müslüman olmak isteyen bir kişiye, recmle ilgili bilgi vermek veya Mekke'de Müslümanlara boykot uygulanmasını anlatmadan savaşların ve şehitliğin anlatılması, yanlış zamanda yanlış bilgi vermektir. Yapılan bu hata, verilen bilgilerin yanlış olduğunu göstermez, ancak bilgi aktarılan kişinin psikolojisi ve bilgi seviyesinin bu aktarıma uygun olmamasından kaynaklanmaktadır. Basitten karmaşığa anlatım tekniği konunun aktarımı açısından önemlidir. Gazâlî, *İhyâ*'da da bu metodu uygulayarak halkın tabanına bilgi aktarımını amaçlamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Gazâlî, zihninde halkı sınıflandırarak, onların seviyelerini tespit etmek istemiştir. Daha sonra bu seviyeleri refereans alarak, kaleme aldığı eserleri alıcısının anlayacağı seviyeye göre anlatmıştır. Çünkü insanların bilgi birikimi onların İslamı anlayış şeklini etkilemektedir. Örneğin, Gazâlî, Avamın tevhidini "Lâ ilâhe illallah", havasınkini ise "Lâ mevcûde illallah" veya "Lâ ilâhe illâ hû" şeklinde tarif etmiştir.

¹⁰⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 1, s. 38.

BİRİNCİ BÖLÜM

RIYÂ KAVRAMI

1.1. Riyânın Tanımı

1.1.1. Riyâ Kavramının Anlamı ve Mahiyeti

Sözlükte riyâ; "görmek" anlamındadır. "رَأَى" kökünden türeyen riyâ "رياء"; hadislerde ve ahlaka dair eserlerde "سُمْعَةً" kelimesiyle birlikte kullanılarak¹⁰⁸ saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevi amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğunu başkalarına inandıracak biçimde davranmak şeklinde açıklanır.¹⁰⁹ İstilahî anlamı ise; kulun Allah'a itaat ederken diğer kullara yaranmak istemesidir. İnandığı, düşündüğü gibi davranmama, özü sözü bir olmama huyu, ikiyüzlülüktür.¹¹⁰ Gösteriş yapmak, amel işlerken Allah'tan başkasını kastetmek demektir. İslam'a göre ibadetin tek bir amacı vardır. O da Allah'ın rızasını kazanmak ve kulluk vazifesini yerine getirebilmektir. Ama riyâ doğrudan veya dolaylı olarak Allah rızasını kazanma niyetini dünyevi çıkarlar için harcamak demektir.¹¹¹ Riyâ gösterme çabasıdır, yani yapılan işi, ameli veya ibadeti tamamen göstermek amacıyla olunan şeye veya kişiye sarf etmektir. "Görmek" kökünden türemesi de bu sebepten dolaydır. İstilahî olarak, yapılan işi Allah'tan başkasına arz etmek ve onun rızasına uygun olarak yapar gibi görünerek aldatma çabasıdır.¹¹²

Riyâ, başkasının dikkatini çekmeye çalışırken ihlâsı terk etmektir. Çünkü riyâ bir ibadeti, ameli veya işi yaparken gösteriş yapmak, o işin samimiyetiyle oynamaktır. Dolayısıyla riyânın olduğu bir ibadette samimiyetin ve ihlâsın olması söz konusu değildir. Riyâ yapan kişi, böyle bir eylemi yaparken, hem Allah'a hem de

¹⁰⁸ İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sadr Yayınevi, 1956), 3. Baskı, c. 14, s. 291-304.

¹⁰⁹ Mustafa Çağrıncı, "Riya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), c. 35, ss. 137-138.

¹¹⁰ Hasan İsi, "Türkiye Türkçesindeki Bazı Dini Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Ankara: Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi Yayınları, 2017), sayı. 13, s. 501.

¹¹¹ Hasan eş-Şerkâvî, *Mu'cemü elfâzi's-sûfîyye*, (Kahire: Muhtar, 1987), s. 161.

¹¹² Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, Kalplerin Azığı, çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 7. Baskı, c. 2, s. 151.

gösteriş yaptığı kişiye karşı samimi olamaz. Bir ameli yapıyormuş gibi görünmek, samimiyet ifade etmeyen dolayısıyla kendi başına kopuk bir niyetle iş yapmak, sözde bir niyetten fazlası olmamaktadır. Bunu şu ibareyle açıklayabiliriz, "eylemi hakkıyla yapıyormuş gibi göstermek."¹¹³ İbadet ediyormuş gibi görünmek, seviyormuş gibi yapmak ibadet etmekten daha zordur. Çünkü riyâ ile beraber, ikinci bir eylemi de beraberinde yapmak gerekir. Oysa mürâî, sadece ibadet edecek olsaydı, ibadetini Allah'a sunmuş olacaktı. Riyâ yaparak, başka bir kişiye sunmaya çalışıp ibadetine ortak etmiş olacaktır. Bu da samimiyetin ortadan kalkmasına yol açar. Bu özellik, Hz. Muhammed'in (a.s.) ümmeti için korktuğu yasaklardan birisidir.¹¹⁴ Kişinin Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine inanması ve sonrasında böyle bir eyleme kalkışması kendisiyle çelişmesine yol açar. Riyânın sebebi basit bir eylemiş gibi görünse de aslında imanî bir problemin olduğu açıktır.¹¹⁵

Riyâ ameli, başkasının görmesi ve takdir etmesi için çabalamaktır. Bunu yaparken sadece ameli mahvetmekle kalmaz aynı zamanda imanını da tehlikeye atar. Cahiliye döneminde Araplar Allah'ın varlığını kabul etmişlerdi ve sadece ona ortak olarak putlar yapmışlardır. İbadetlerini, kendi ürettikleri putlar için yapmışlardır. İnanışları evrenin yaratıcısı olan Tanrı'ydı ancak ona ortak koşmuşlardı. Bu yanlışlarından dolayı onlara müşrik ve yaptıkları işe ise şirk denilmiştir. Riyâ sahibinin yaptığı eylem, cahiliye dönemi müşriklerinin yaptıklarından farklı değildir. Sunulan ibadetin Allah'a değil de başka bir insana olması durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Çünkü içten gelerek yapılan bir şirk de mevcut değildir. Ancak muhlis olma derecesine ulaşamamıştır. Yapılan amelin temelinde bir başkasına ithaf mevcuttur.¹¹⁶

Genel olarak ulemanın, riyâ kavramına yaptıkları tanımlara baktığımızda tanımların birbirine benzediği ancak konuya yaklaşım metotlarının değişik olduğu

¹¹³ Doğan Cüceoğlu, "Mış Gibi" Yaşamlar, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), s. 41.

¹¹⁴ İbn Mâce, *Zühd*, 21.

¹¹⁵ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Anka Yayınevi, 2000), s. 219.

¹¹⁶ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand yayınları, 2011), 7. Baskı, s. 352.

görülmektedir. Kaynaklara baktığımızda, riyânın temel dayanaklarının farklılaştığını görüyoruz. Bu konuya ilerde değineceğiz.

İlk dönem sûfilerin riyâ tanımlarına göz atmadan önce riyâ ile ilgili ayet ve hadisleri inceleyeceğiz. İmam Gazâlî de *İhyâ*'sında bir konuyu ele almadan önce o konudaki ayet ve hadisleri zikretmiş, daha sonra ulemadan önem verdiği kişileri sıralamış ve son olarak kendisi genel bir değerlendirme yapmıştır. Biz de araştırmamızda müellifin yöntemini kullanacağız.

1.1.2. Riyâ ile İlgili Ayet ve Hadisler

Kur'an'da riyâ kavramı isim olarak şu beş ayette geçmektedir.

1) **"Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde, insanlara gösteriş için malını sarf eden adam gibi, siz de sadakalarınızı başa kakarak ve (verdiğiniz kimseyi) inciterek boşa çıkarmayın. İşte bu şekilde mal sarf eden kimsenin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan şu kayaya benzer ki ona şiddetli bir sağanak (yağmur) isabet edince onu sert (çıplak) bir kaya halinde bırakır. (Bunun gibi gösteriş yapan ve verdiğini başa kakanlar da) kazandıklarından bir şey elde edemezler. Zira Allah kâfirler/nankörler topluluğunu doğru yola eriştirmez."**¹¹⁷

Ayete göre, Allah'a ve ahiret gününe inanmayanlar münafıklardır. Çünkü kâfirler mallarını gösteriş için harcamazlar. Kâfirlerden böyle bir davranış beklemekte anlamsızdır. Ancak münafıkları böyle bir davranışı yaparlar. Mallarından infak ediyormuş gibi görünerek toplumun nazarında gizlemek istedikleri kimliklerini gizleyeceklerdir. Gerçek müminlerde mallarından Allah rızası için infak ettikleri halde, başa kakarlarsa onlarda bu davranışlarından dolayı münafıklar gibi bir sevap alamazlar.¹¹⁸

¹¹⁷ Bakara 2/264.

¹¹⁸ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, çev. Kerim Aytakin-Hasan Karakaya, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2018), c. 2, ss. 141-142.

2) "Üstelik onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde, insanlara gösteriş olsun diye mallarını sarf ederler (ki bunları Allah sevmez). Kime şeytan arkadaş olursa, artık onun ne kötü bir arkadaşı vardır!"¹¹⁹

Bu ayetteki sıfatlara baktığımızda bahsedilen güruh, Yahudilerden çok müminlerin korkusuyla Müslüman olduklarını beyan eden ancak kalplerinde şirkin devam ettiği kimselerdir. Dolayısıyla münafıklardan bahsetmektedir.¹²⁰ Taberî (ö. 310/923) bu görüşünü şu hadisle delilendirmiştir: "Kıyamet gününde insanların içinde ilk hesaba çekilecekler şu üç kişidir. Bunlardan biri de, kendisine zenginlik bahşettiği ve her türlü maldan kendisine verdiği kişidir. Bu kişi getirilecek. Allah ona verdiği nimetleri sayacak o da bunları hatırlayıp bilecektir. Bunun üzerine Allahü teâlâ "Bu nimetler için ne yaptın?" diye soracak. Kişi, "Nimetlerini, harcanmasını istediğin hiçbir yol bırakmayıp senin için nimetlerini o yollarda harcadım." diyecek. Allahü teâlâ ise "Yayan söylüyorsun. Sen bu harcamaları, "Bu adam cömert biridir." desinler diye yaptın. Nitekim sana öyle denmiştir." buyuracaktır. Sonra bu adam için emir verilir. Adam yüzüstü sürüklenerek cehennem ateşine atılır."¹²¹

3) "Yurtlarından çalım satarak, insanlara gösteriş yaparak çıkanlar ve (insanları çeşitli usullerle) Allah yolundan alıkoyanlar gibi olmayın. Allah, onların bütün yaptıklarını çepeçevre kuşatan (kötü niyetlerini başlarına geçiren)dir."¹²²

Kureyşli müşriklerin Bedir savaşında yaptıkları hataya düşmemeleri için Allah'ın Müslümanları uyardığı bir ayettir. Şam'dan gelen kervanların herhangi bir Müslüman saldırısına uğramadan Mekke'ye ulaşması üzerine dönelim çağrısına Ebû Cehil'in şu sözleri ile karşılık vermesi eleştirilmiştir: "Vallahi Bedir'e gidip orada içki içip, develeri keserek yemedikçe, cariyeleri oynatıp eğlenmedikçe, Arapların,

¹¹⁹ Nisa 4/38.

¹²⁰ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 2, ss. 460-465.

¹²¹ Müslim, *el-îmarc*, 152; Tirmizi, *Zühd*, 48; Nesâî, *Cihad*, 22.

¹²² Enfal 8/47.

bizim bu halimizi duyarak bizden çekinmeye devam etmelerini sağlamadıkça geri dönmeyeceğiz."¹²³ İki ayette de fiil olarak yer almaktadır. Bu ayetler şunlardır:

4) "Münafıklar (kalplerinde küfrü ve düşmanlığı gizleyip dilleriyle iman ettiklerini söyleyerek güya) Allah'a hile yapmak isterler. Hâlbuki O, onların hilelerini başlarına geçir(ip cezalarını ver)endir. Onlar, namaza kalktıkları vakit üşene üşene kalkarlar (özen göstermezler), insanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı da ancak pek az zikrederler (hatırlarlar)."¹²⁴

Münafıklar, toplumun nezdinde kendilerinin Müslüman olarak bilinmelerine istedikleri için, farz olan ibadetlerini kaçırmadan yaparlar. Ancak kalben bir iman sözü konusu olmadığı için, nafile ibadetleri yapmazlar. Sadece başkalarının yanındayken yapıyormuş gibi görünürler. Bu ibadetleri yaparken de, istemedikleri için tembel tembel, üşenerek kalkarak yaparlar. Namazı gösteriş olması amacıyla kılarlar.¹²⁵ Elbette yapılan amellerin karşılığını da amacına göre alacaklardır.¹²⁶

5) "Vay haline! (Şöyle) namaz kılanların ki onlar, namazlarından (onun öneminden, gayesinden ve vaktinin geçtiğinden) gafilidirler. Hem de onlar, gösterişçidirler."¹²⁷

Taberî bu ayeti yorumlarken, "Vay haline kimselerin ki namazlarına karşı gaflet içindedirler. Başka şeylerle meşgul olarak bazen namazlarını geçirirler bazen de vaktini geçirirler." şeklinde ifade ederek namazlarını terk edenlerin ve geçirenleri ayrı ayrı değil de birbirini kapsayacak şekilde ifade etmiştir. Bu görüşünü iki farklı hadisle delillendirmiştir.¹²⁸ Riyâ kavramı hadislerde de geçmektedir. Kaynaklarda, "riyâ" şeklinde geçmekle birlikte farklı kelimelerle ifade edildiği de görülmektedir.

Hiz. Peygamber (as.) "**Ümmetim için gizli şirk ve şehvetten kaygı duyuyorum**" demiş, "*sizden sonra da hala şirk olacak mı*" sorusuna "**Evet, fakat**

¹²³ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 4, ss. 227-228.

¹²⁴ Nisâ 4/142.

¹²⁵ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 3, ss. 140-144.

¹²⁶ Hadid 57/13.

¹²⁷ Mâûn 107/4-5-6.

¹²⁸ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 9, ss. 238-240.

güneşe, aya, taşa ve puta tapmak şeklinde olmayacak, insanlar ibadetlerini riyâ için yapacaklar" cevabını vermiştir.¹²⁹

Bir kutsi hadiste Cenâb-ı Hak, **"İşlediği bir amelde benden başkasını bana ortak koşan kişiyi de onun şirkini de reddederim."** buyurmuştur.¹³⁰

Allah Teâlâ; **"Ey Riyâkarlar! Dünyada amellerinizi gösteriş olsun diye kimin için yaptysanız gidin onu arayın, bakalım bulabilecek misiniz?"** şeklinde hitap ederek onları huzurundan defedeceğini bize haber vermiştir.¹³¹

Bir gün Ömer b. Hattab, Muaz b. Cebel'i ağlıyorken görüp niye ağladığını sorduğunda; Hz. Muhammed'in (as.) şu sözüne binaen ağladığını söylemiştir: **"Riyânın en azı bile şirktir."**¹³²

"Allah içinde hardal tanesi kadar riyâ olan ameli kabul etmez."¹³³

Ka'b İbn Malik (r.a.) şöyle anlatıyor; Resulullah'ın (as.) şöyle dediğini işittim: **"Kim âlim geçinmek, sefihlerle münazara yapmak ve halkın dikkatlerini kendine çekmek gibi maksatlarla ilim öğrenirse Allah o kimseyi cehenneme atar."**¹³⁴

Ebû Hureyre'den rivayetle gelen hadiste şöyle anlatıyor: *"Resulullah (as.) bir gün: "hüzün kuyusundan Allah'a sığınmın" buyurdular. Oradakiler "Ey Allah'ın Resulü hüzün kuyusu da nedir" diye sordular. "O cehennemde bir vadidir, cehennem o vadiden her gün yüz kere Allah'a sığınma talep eder." sonra "Ey Allah'ın Resulü oraya kim girecek" diye soruldu. "Oraya amellerinde riyâ yapan kuralar girecektir."*¹³⁵

Ebû Vail anlatıyor, Hz. Usame'den işittim ki, Hz. Peygamber (as.) buyurdular: **"Kıyamet günü bir adam getirilir ateşe atılır. Karnındaki**

¹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4, 124.

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2, 301,435; Müslim, *Zühd*, 46; İbn Mâce, *Zühd*, 21.

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5, 428,429.

¹³² Tirmizî, *Nüzur*, 9; İbn Mace, *Fiten*, 16.

¹³³ Müslim, *İman*, 148-149; Ebû Davud, *Libas*, 26; Tirmizi, *Birr*, 61.

¹³⁴ Tirmizi, *İlim*, 6.

¹³⁵ Tirmizi, *Zühd*, 48.

bağırsakları dışarı çıkar. Onları, eşeğin değirmen taşını döndürdüğü gibi döndürür. Derken, cehennem ahali si etrafına toplanır ve ‘Ey falan, sen dünyada iken bize ma’rufu emredip, münkerden nehyetmiyor muydun?’ Derler. O da ‘evet’, ma’rufu emrederdim ama kendim yapmazdım, münkeri yasaklardım ama kendim yapardım’ diye cevap verir.”¹³⁶

Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayetle; İbn Ömer şöyle anlatıyor: "Resulullah (as.) buyurdular ki; "Ahir zamanda, dinle dünyayı talep eden insanlar zuhur edecek. Bunlar insanlar(a iyi görünüp, onları aldatmak) için öyle bir yumuşaklığa bürünürler ki koyun postu yanlarında kaba kahr. Dilleri de baldan daha tatlıdır. Ancak kalpleri kurtlarınkinden vahşidir. Cenâb-ı hak bunlar için şöyle diyecektir: "Beni aldatmaya mı çalışıyorsunuz? Yoksa bana karşı cürete mi yelteniyorsunuz? Zati akdesime yemin olsun, bunlar üzerine kendilerinden çıkacak öyle bir fitne göndereceğim ki, içlerinde hâlim olanlar bile şaşkına dönecekler"¹³⁷

Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayetle; Resulullah (as.) buyurdular ki; "Allah Teâlâ hazretleri diyor ki: "Ben ortakların şirkten en müstağni olanıyım. Kim bir amel yapar, bunu benden başkasına da ortak kılırsa, onu ortağıyla baş başa bırakırım."¹³⁸

Ebû Hureyre’den (r.a.) rivayet olunduğuna göre Hz. Muhammed (as.) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde, Allah nazarındaki en kötü olanlardan bir kısmını da ikiyüzlülerin teşkil ettiğini göreceksiniz. Bunlar bazılarına bir yüzle, diğer bazılarına da başka bir yüzle giden insanlardır."¹³⁹ Bu hadisi şerifte daha çok riyânın ikiyüzlülüğü üzerinde durulmuştur. Anlatılmak istenen insanlara başka şekilde görünerek aslında niyetinin farklı olmasıdır. Bu da tam olarak riyâdır. Hatta

¹³⁶ Buhari, *Bed’ül-Halk*, 10; Müslim, *Zühd*, 51.

¹³⁷ Tirmizi, *Zühd*, 60.

¹³⁸ Müslim, *Zühd*, 46.

¹³⁹ Buhari, *Edeb*, 52; Müslim, *Fedail*, 199; Muvatta, *Kelam*, 21; Tirmizi, *Birr*, 78; Ebû Davud, *Edeb*, 39.

bir başka hadiste Amma b. Yaser'den (r.a.) rivayetle; Resulullah (as.) buyururlar ki; **"Kimin dünyada iki yüzü varsa; kıyamet günü, ateşten iki dili olacaktır."**¹⁴⁰

Amr. b. As'tan rivayet olunduğuna göre; **"Kim ameliyle riyâ ve gösteriş yaparsa, Allah'ta onunla ona göre muamelede bulunur."**¹⁴¹

Buraya kadar, Kur'an ve Hadisler ışığında riyâ kavramının mahiyetini incelemiş olduk. Şimdi sahâbe tabiîn ve ilk dönem sûfilerin riyâ kavramına yaptığı tanımları ve riyâyâ olan yaklaşımlarını inceleyeceğiz.

1.1.3. Sahâbe ve Tâbiünden Riyâ Yaklaşımları

Ebû Bekir (ö. 13/634) (r.a.) ve Ömer b. El-Hattâb (ö. 23/644) (r.a.) mescitte Kur'an okurken, okuyuş farklılıkları orada bulunan diğer sahâbelerin dikkatini çekmişti. Çünkü Hz. Ebû Bekir kısık sesle Hz. Ömer ise daha yüksek sesle okuyordu. Sahâbiler Hz. Peygamber'e (as.) bu durumu naklettiklerinde, Hz. Peygamber (as.) Ömer ve Ebû Bekir (r.a.) ile konuştu ve durumu sordu. Hz. Ömer *"uyuyanı uyandırıyor"* Hz. Ebûbekir ise *"okuduğum, beni duyuyor"* demiştir. İkisinin de niyeti sahihtir. Ancak Hz. Peygamber (as.) etrafın dikkatini çekmesi hasebiyle Hz. Ömer'e sesini biraz kısmasını, Hz. Ebûbekir'e ise biraz daha sesli okumasını söylemiştir. İbadet edenin, ibadet ederken yanında bulunan kişilerin dikkatini çekmesini önlemek için böyle bir uygulamaya gidilmiştir.¹⁴²

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53): *"Dünyada gösteriş yapan kişiyi yüce Allah kıyamette riyâkârlığı ile teşhir eder. Allah korkusuyla mütevazı olan kişiyi yüceltir."*¹⁴³

Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654): Birisi Ubade'ye (r.a.) "Ben Allah yolunda, hem Allah'ın rızasını dileyerek, hem de halkın övgüsünü umarak, kılıcımla muharebe ederim." dedi. Ubade: *"Senin için hiçbir fayda yoktur."* dedi. Bunu üç defa tekrarlayınca Ubâde de tekrarladı. Üçüncüsünde ise şu hadisi söyledi: *"Allah Teâlâ*

¹⁴⁰ Ebû Davut, *Edeb*, 39.

¹⁴¹ Buhâri, *Rikak*, 36; Müslüm, *Zühd*, 47; Tirmizi, *Nikâh*, 11.

¹⁴² Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yöntemi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), s. 60.

¹⁴³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-din*, c. 3, s. 647.

buyuruyor ki, Ben ortaklıktan müstağniyim, Kim ki benim için amel eder ve başkasını da bu amele katarsa hissemi o ortağuma devrederim."¹⁴⁴

Ebû Ümâme el-Bahlî (ö. 86/705): Camide secde halinde ağlayan birisini gördüğünde "*Bu zât evinde olsa daha iyi olurdu*"¹⁴⁵ demiştir. Secdedeki o kişiyi eleştirmemiştir ancak ev hali daha iyi olurdu demiştir.

Dahhâk b. Süfyân (ö. 11/632 [?]) : "*Sakın hem Allah rızası hem de seni için yapıyorum, demeyin. Bu Allah rızası bu da mahremlerim için demeyin, Allah'ın ortağı yoktur.*"¹⁴⁶ şeklinde ifade etmiştir.

Sahâbe riyâ konusunda genel olarak korkuyla hareket etmiştir. Tanımları incelediğimizde sahâbenin, riyâ hatasına düşmemek için ona sebep olacak dünya sevgisinden bile geri durmuşlardır. Kalplerinde dünya sevgisi olan kişileri de uyarılmışlardır. Bütün bu yaklaşımlarının yanında, toplumun huzurunda, kendi huzurlarının kaçacağına inanmışlardır. Onlar, sadece Allah'la olmayı hem maddi hem de manevi açıdan istemişler ve ona uygun bir şekilde yaşamaya çalışmışlardır.

Konumuzun açıklanmasına katkı sağlayacağı için, bazı sahâbe ve tâbiîn görüşlerinden bahsettik. O dönemdeki genel düşüncenin bir aynası olacağı için kısaca bu görüşleri verdikten sonra, Gazâlî'yi etkileyen ilk dönem sûflerinin görüşlerini vereceğiz.

1.1.4. İlk Dönem Sûflerinin Riyâ Tanımları ve Yaklaşımları

Gazâlî, ilk dönem sûflerinin ¹⁴⁷ görüşlerine önem vermiştir. Birazdan bahsedeceğimiz isimler onun hayatında düşünce dünyasına etki etmiştir. *İhyâ'*sında riyâ konusunu ele alırken ulemanın görüşlerini vermeden geçmediğini vurgulamıştık. Gazâlî, kendi görüşü ile farklı olsa bile şu ifadeyi kullanıyordu, "Biz burada bu

¹⁴⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, c. 3, s. 264.

¹⁴⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, c. 3, s. 647.

¹⁴⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, c. 3, s. 646.

¹⁴⁷ Sûfi: Mutasavvıf, Mürit, tasavvuf yolunda nefis mücadelesi içinde olanlar. Ehli tasavvuf kimselerdir. Bu kelime de aslında "sûf" kökünden gelmektedir. Yani sûf; yün, yünle işlenmiş, yün olan demektir. İlk dönem zahitler, yün elbise giydikleri için sûfi; yani yün giyinen olarak anılmaktaydılar. Yün giyinmekteki amaçları ise dünya malına önem vermemiş olmalıdır. (Reşat Öngören, "Sûfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) c. 37, 471-472)

görüşün daha isabetli olduğunu düşünüyoruz ama filan kişi büyük bir zâttır. Allah dostudur o da bu şekilde söylemiştir."¹⁴⁸ Yani onları eleştirmekten ziyade bu şekilde saygısını dile getirmektedir. O dönem çok eleştirilen felsefeyle ilgili bile, "*et-Tehâfüt'ünde*", batılı filozofların bazı görüşlerine, bu görüşe katılmamak elde değildir şeklinde ifadeler kullanmıştır.¹⁴⁹ Yani Gazâlî, şahıslardan ziyade fikirlere önem vermiştir. Doğru bilgiye ve onun kullanılmasına önem vermiştir. Mantık ilmiyle ilgili, yaşadığı dönemde mantığa yapılan eleştirilere karşı çıkararak, mantık ilmini metod olarak kullanmayı savunup sahip çıkanlardan olmuştur.¹⁵⁰ Konumuzla alakalı olarak da tasavvuf tarihinin ilk devirlerinde yaşamış zahitlerin ve ilk sûfilerinin görüşleri Gazâlî'yi yönlendirmiştir. Bu isimlerin görüşlerinin tamamından ziyade, hem *İhyâ*'sında hem de düşünce dünyasında Gazâlî'yi en çok etkilemiş sûfilerin, riyâ yaklaşımlarını aktaracağız. *Gazâlî'yi* etkileyen ilk dönem sûfilerinin riyâ tanımları da şu şekildedir:

Hasan Basrî (ö. 110/728): Riyâ yapan kişi, Allah'ın kendisi hakkındaki hükmünü değiştirmek isteyen kişidir. İyi olmamasına rağmen, iyi olarak bilinmeyi isteyen kimsedir. Allah katındaki duruşuna bakmadan, insanların nazarındaki duruşuna öncelik veren ve bunun için çabalayan kimsedir. Kendisinin şöyle bir cümlesi vardır; "*Bedir Harbine katılmış yetmiş kadar sahâbeye yetiştim. Bunların yünden başka bir şey giydiklerini görmedim. Yünü tevazu için giyerse Allah cennetine koyar, riyâ ve büyüklenme için giyerse mancınıkla cehenneme atar.*"¹⁵¹

İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778): İbrahim Edhem döneminde Ebû Hanife, Sufyân es-Sevrî gibi isimlerle dostluk etmiş birisidir. Kendisini hadis rivayet etmediği gerekçesiyle eleştiren arkadaşı Süfyân es-Sevrî'ye "*Sen kendini haddesenâ, haddesenâ ile meşhur ettin.*"¹⁵² şeklinde karşılık vermiştir. Hadis toplamaktan riyâ korkusuyla kaçınmış ve riyâyâ düşmemeye çok önem göstermiştir. Döneminden

¹⁴⁸ Gazâlî, *el-Münkız*, ss. 33-34.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Tehâfütü'l-felâsife, Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), s. 212-214.

¹⁵⁰ Gazâlî, *el-Münkız mine'd-Dalal*, ss. 108-121.

¹⁵¹ Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), c. 16, ss. 291-293.

¹⁵² Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2000), c. 21, ss. 293-295.

farklı olarak giydiklerine hiç önem vermez, tek başına kalmayı tercih eden bir kişiydi. Ona göre züht üç makamdadır,

- a) Dünyadan uzaklaşmak
- b) Dünyanın vereceği mutluluktan uzaklaşmak
- c) Zâhidin dünyayı bakılmayacak kadar önemsiz göreceği makama erişmesidir.

Zühde çok önem vermiş, elinden geldiğince ihlâsı hiç bırakmamaya gayret etmiş ve ömrü boyunca riyâdan kaçınmıştır.

Fudayl b. İyâz (ö. 187/802): "*Kim amellerinde cambazdan daha dikkatli olmazsa riyâyâ düşer.*"¹⁵³ şeklinde ifadesi vardır. Bir başka ifadesine göre "*Öncekiler yaptıklarıyla, şimdikiler ise yapmadıklarıyla riyâda bulunuyorlar.*"¹⁵⁴ Fudayl'a göre riyânın amelde bulunması zor değildir. Bu yüzden çok dikkatli olmak ve şeytanın oyununa gelmemek gerekir. Her kişinin içinde bulunan nefis bunu yapmak için her zaman hazırdır. Riyâda amaç gösteriş olduğu için yapıp yapmamanın önemi yoktur. Gazâlî *İhyâ*'sında bu hususu samimiyet başlığı altında ele almıştır ki bu konuya ilerde temas edilecektir. Fudayl riyâyı insanların rızası için amel etmek şeklinde tanımlar. Daha sonrasında ise insanların rızası için ibadet etmeyi de şirk olarak tanımlar. Bu durumdan ise ancak ihlâs ile temizlenilir şeklinde eklemiştir. Riyâ eden kişiyi görmek isteyen varsa bana baksın derdi. Fudayl büyük bir ilim adamı ve sūfiydi, burada tevazu yapmıştır.¹⁵⁵

Ebû Süleyman Abdurrahman b. Ahmed b. Atıyye ed-Dârânî (ö. 215/830): "*Amelde takva, amelden daha zordur.*"¹⁵⁶ şeklinde ifade ederek, amelin riyâyâ kolayca dahil olabileceğini vurgulamıştır.

¹⁵³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 647.

¹⁵⁴ Osman Türer, "Fudayl b. İyâz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), c. 13, ss. 208-209.

¹⁵⁵ Eyyup Akdağ, "Fudayl b. İyâd'ın (ö. 287/802) Hayatı ve Tasavvufi Yaklaşımları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2009), sayı. 51, ss. 304-321.

¹⁵⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 647.

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857): Özellikle "*er-Riâye li Hukukillah*" adlı eserinde riyâ başlığına yaklaşık 150 sayfa yer vermiştir.¹⁵⁷ Gazâlî'nin, riyâ özelinde *İhyâ* genelinde tanımlarına baktığımızda Haris el-Muhâsibî'den etkilendiğini gözlemlemekteyiz. Eserinde bu tesirler hissedilmektedir. Muhâsibî diğer âlimlere nazaran riyâyı daha farklı işlemektedir. Riyâyı açıklarken ilk olarak, kişiliğin oluşum süreciyle birlikte değerlendirip; çocukluk dönemine inmenin ve oralarda başlamanın daha doğru olacağını vurgulamıştır. Bu çağlarda kişinin büyüdüğü ortamı ve şartlarını göz önünde bulundurarak onun riyâyâya niye meyil ettiğini tespit edilmesinin daha doğru olacağını savunmuştur.¹⁵⁸ Çünkü insanda kişilik, çocukluktan oluşmaya başlayarak, büyüdükçe şekillenen ve hayatımız boyunca yaşanan olaylarla değişmeye devam eden bir özelliktir.¹⁵⁹

Bireyin çocukluğunda yaşadığı olaylara karşılık anne ve babasının tutumu, yaşanan hadiseler karşısındaki duruşunu etkiler. İnsan sosyal bir varlık olduğu için sürekli olarak kendi içi ve dışıyla iletişim halindedir. Dolayısıyla kişinin davranış ve tutumları sadece kendisiyle ilgili değil, kendi dışındaki olay örgüleri ve bunlara binaen olan tutumlarla birlikte hesaplanabilir.¹⁶⁰ Kişinin karakterinde riyânın bulunması yine iç ve dış çevre ile olan ilişkisinden dolayıdır.¹⁶¹ Riyâ hastalığı insanın bir parçası olmaya küçüklüğünde başlar. Muhâsibî'ye göre riyâ, bütün kalbi hastalıkların başlangıcıdır. Bu hastalık gizli kalmaya devam ederse, normal gibi görünse de davranış olarak problemlidir. Muhâsibî'ye göre; riyânın en açığı yalandır. Örtülü olanı ise hile ve entrikadır. Gaflette olan bunu anlamayabilir ama mârifetullaha erişen kişi kavrayabilir.¹⁶² Tasavvuf ise nefsi terbiye ederek kalbini genişletmek, seyr-i sülûk'u ile kalbi temizlemeye çalışmaktadır.¹⁶³

¹⁵⁷ Haris el-Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, Nefs Muhasebesinin Temelleri, çev. Hülya Küçük-Şahin Filiz, (İstanbul: İnsan yayınları, 2011), 4. Baskı, s. 356.

¹⁵⁸ Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, Kalp Hayatı, çev. Abdülhakim Yüce, (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), s. 37.

¹⁵⁹ Kemal Sayar, *Ruh Hali*, (İstanbul: Timaş yayınları, 2015), 12. Baskı, s. 213.

¹⁶⁰ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, (İstanbul: Dem yayınları, 2004), s. 43.

¹⁶¹ Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, s. 298.

¹⁶² Yüce, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁶³ Rifat Okudan, Ahlâk-i Alâî'de Kalp Hastalıklarından Riyâ ve Tedavisi, *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu*, (Isparta, 31 Mayıs-2 Haziran 2012), SDÜ İlahiyat Fakültesi, s.409.

Riyâ, yapılması halinde hem günahı olan, aynı zamanda ameli mahveden ve kişinin kalbindeki imanı da tehlikeye atan bir hastalıktır. Gazâlî gibi Muhâsibî'nin eserlerinde de, riyâ kavramı büyük yer bulmuştur. Gazâlî ve Muhâsibî gibi isimleri riyâyı tanımlarken diğer sûfilerden ayıran temel özellik; kalp hastalığı olarak tanımlamalarıdır. Üzerinde titizlikle durulması gerektiğini detaylıca vurgulamaktadırlar. Dikkat edilmediği takdirde gizli riyânın farkına varılmadan cahil sûfileri bile yolundan edebileceğinden bahsetmektedirler.¹⁶⁴

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909): Bağdâdî'ye göre riyâkâr kişinin kalbi çalışmaz. Seyr-i sülûk'ta değildir. Keşfe kapalıdır. "*Sâdik insan her gün kırk farklı güzel hâl içine girer, riyâkâr kimse ise kırk yıl aynı hâl üzere kalır.*"¹⁶⁵ Şeklinde ifadesi mevcuttur. Aslında riyâkâr kişinin halinin sabitliği ona en büyük delildir. Başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Elbette kalpleri Allah bilir. Ancak Allah arzusunda olana da hikmetinden nasip ettirir.

1.1.5. Gazâlî'nin İhyâü Ulûmi'd-dîn'de Riyâyâ Yaklaşımı

Genellikle İslam literatürüne baktığımızda riyâ ve ihlâs kavramları birlikte ele alınmıştır. Bunun sebebi kavram olarak ihlâsın riyânın tam karşısında yer almasından dolayıdır. Ancak Gazâlî, riyâyı zıttı olarak değerlendirmemiştir, bu konuda farklı bir yaklaşımla, ihlâsı müstakil bir başlık altında değerlendirmiştir. İmam Gazâlî'ye göre riyâ'nın kelime olarak anlamı, rû'yetten (görmekten), süm'a (işitmekten) müştaktır. Riyâ demek, iyi görünmekle insanların kalbinde yer almak istemektir. Câh da insanların kalbinde yer almak istemektir. Fakat riyâ ile ayrıldığı nokta, ibadetle olduğu gibi başka işlerle de olabilir. Riyâ yalnız ibadetle insanların gönlünde yer almayı istemektir.¹⁶⁶ İmam Gazâlî her konuda olduğu gibi bu konuda da ilk olarak tanımını yaparken sınırlarını kesin bir şekilde ayırıp daha sonra kavramın içeriğine yoğunlaşmaktadır. Ortaya koyduğu kavramı sistematik olarak ele almaktadır.

¹⁶⁴ Ali Bolat, "Muhâsibî (ö. 241/855)'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara: 2003), sayı. 11, ss. 177-196.

¹⁶⁵ Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), c. 8, ss. 119-121.

¹⁶⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 647.

İhyâ'sında riyâyı şu şekilde açıklamıştır: Allah'a (cc.) yaptığı ibadet ile kulları kastetmektir. Riyâ yapan, kendisi için riyâ yapılan, gönlünde yer almak için yaptığı ibadetleri göstermek isteyen kimselerdir. Kendisi ile riyâ yapılan şey de, mürâînin göstermek istediği ibadetlerdir.¹⁶⁷ Gazâlî *İhyâ*'sında sistematik bir riyâ haritası çıkarmıştır. Herhangi bir boşluk veya eksiklik olmadan riyâyı işlemiş, riyâyı kendi zihninde bir haritaya dönüştürerek detaylandırmıştır.

1.2. Yapılış Şekline Göre Riyânın Kısımları

İmam Gazâlî riyâyı sınıflandırırken ilk önce riyâ yapmak için genel olarak kullanılacak araçları sıralamıştır. Daha sonra yapılan iş veya amelin aslında veya vasfında riyâ olup olmadığını incelemiştir. Gazâlî, amelin niyet kısmına çok önem vermiştir. Amelin başlangıcında, ortasında ve sonunda riyâ niyetinde olmak şeklinde bize detaylı bir riyâ haritası çizmiştir. İlk olarak, Gazâlî'ye göre riyânın araçları beş tanedir. Bunlar; beden, elbise, iş ve amel, etba' ve diğer harici eşyalardır. Bu başlıkların aynısı Haris el-Muhâsibî'nin riyâ tanımında da vardır.¹⁶⁸ Bunlar kendisi ile riyâ yapılan şeylerdir. Mürâînin yaptığı işte, yapılan iş veya eşya ile riyâyı kastetmesidir.¹⁶⁹

1.2.1. Beden ile Riyâ

Mürâînin fiziki özelliklerini kullanarak, başkalarının saygısını kazanmayı hedeflediği riyâ şeklidir. Mürâî, çok fazla mücadele ettiğinden dolayı saç sakal karışıklığı, dağınıklık, benzin solması gibi hallerini göstermek ister. Kendisini âbid birisi olarak göstermek isteyip, ibadetlerinin haricinde kişisel bakımına zaman harcayamadığını ve aynı zamanda buna önem vermediğini göstererek riyâ yapmaktır. Oruçlu gibi sesini alçaltarak veya halsiz gibi görünerek oruçlu olduğunu göstermeye çalışır. İmam Gazâlî, Hz. İsa'nın "Oruçlu olduğunuz zaman saç ve sakallarınızı yağlayın, dudaklarınızı silin, oruçlu olduğunuzu belli etmeyin."¹⁷⁰ sözünü delil getirerek, ibadetten takatin azalmış olduğunu göstermenin doğru bir davranış olmadığını vurgulamıştır. Bu hadisin aynı zamanda Ebû Hureyre'den de rivayet

¹⁶⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 647.

¹⁶⁸ Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, s. 181.

¹⁶⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 647.

¹⁷⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 648-649.

edildiğini zikretmiştir.¹⁷¹ Dolayısıyla bedeni kullanarak riyâ etmekten sakınılması gerektiğini söylemiştir.¹⁷²

Kişi hangi işle iştigal ederse, o iş ona tesir eder. Bu durum, "gülle uğraşan gül kokar" şeklinde bir ifade ile dilimizde özetlenmiştir. Bu ifadedeki gibi ibadetlerle meşgul olan, ibadetin tesirini kendisinde görür. Mürâî ise bu durumu kullanarak, bu emareler kendisinde varmış gibi göstermeye çalışır. Benzer bir ifadeyi Muhâsibî de de aynı şekilde tanımlar, dünyayı düşünen bir kişinin amacı dünyada bir saltanat veya bir şöhret talep etmektir. Dünya halkının nezdinde de güzel yaşamayı ister. Dolayısıyla onlara olan görüntüsünü böyle göstermesi gerekir.¹⁷³

1.2.2. Kılık Kıyafet ile Riyâ

Mürâînin, günlük giydiği elbiselerin seçimine önem vermediğini ve mütevazı bir hayat yaşadığını, başkalarına göstererek onların saygısını kazanmayı hedeflediği riyâ şeklidir. Kılık kıyafet ve elbise ile riyâ yapmaktır. Saçını kirli tutmak, bıyıklarını tıraş etmek, ağır yürümek, yürürken boynunu bükmek, secde tozlarını alnında bırakmak, kayış ve yün elbise giymek, temizliğe dikkat etmemek, elbise söküklerine dikkat etmemek gibi hallerdir. Bu yapılanlarla kendisinin aslında ibadet ehli olan zümreye dâhil olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Çünkü elbisesine ve kendisine özen göstermeyerek aslında onun için önemli olanın dünya değil ahiret olduğunu anlatmak istemektedir. Yamalı elbise giymek, namaz için seccade taşımak, yeşil elbise giymek bunlardandır. Bunun yanında bir de âlim gibi görünmeye çalışarak, fesinin üzerine başörtüsü atmak suretiyle etrafındakilerin saygısını kazanmaya çabalamaktadır. Bütün bu davranışları dikkat çekmek için yapar. Bunları yaparken dikkatli olmaya çalışır. Çünkü başkasına göstermek için yapacağından dolayı yaptığı rolün anlaşılması gerekmektedir. Eğer çok kötü giyinirse zengin kesimden çok iyi giyinirse ise fakir kesimden eleştiri alabilir ki, bu onun hiç de istediği bir şey

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Zühd*, 57.

¹⁷² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 648.

¹⁷³ Muhâsibî, *er-Riâye li hukûkillâh*, s. 179.

değildir. O yüzden ortasını tutturmaya çabalamaktadır. Bu çabasını da insanlara gösterip onların takdirini kazanmaya çalışmaktadır.¹⁷⁴

1.2.3. Söz İle Riyâ

Mürâînin, hikmetli sözler söyleyip etrafındakileri etkilemeye çalışarak saygı kazanmaya çalışmasıdır. Konuşurken cümlelerini sahâbe sözleri ve hikmetli sözler ile süslemeye çalışır. Böyle yaparak insanlara akıl verip, kendisinin hikmetli şahıslar zümresinden olduğunu göstermeye çalışır. Bunu yaparken de ses tonlarını, yerine göre alçaltıp yükselterek nağmelendirir. Daha da ileri gidip ağlayıp sızlayanlar bile olabilir.

Kendilerini âlim zât olarak gösterdikleri için toplum içinde bulunan yanlıslara tepkilerini gösterip, kötülöklere müdahale etmeye çalışırlar. Sözlerine Kur'an'dan örnekler vermeye gayret ederek sözlerinin itibarını yükselmesini istemektedir. Sözle riyânın çeşitleri saymakla bitmez çünkü bulunduğu coğrafyaya, geleneğe göre bile çeşitli halleri vardır.¹⁷⁵ Müslüman bir kişi bunları yapmamaya çabalamalıdır. Bireyin bunu yaparken ki amacına göre yapıp ettikleri değer taşır. İşte bu noktada başkalarının zannına göre hareket eden kişinin yaptıkları riyâyâ dönüşür.¹⁷⁶ Dünyalık için yapılacak riyâ ise yine benzer şekildedir ama kullanılan öğeler daha farklıdır. Kendisini istediği konumla ilgili yetkin göstermek için, şiir okumak, güzel konuşmak, konuşurken insanları övmek gibi davranışlardır.¹⁷⁷ Mürâî, konuşmasında dile hâkimiyetini, konuşma şeklini, belagati sürekli olarak kullanır.¹⁷⁸

1.2.4. Amel İle Riyâ

Mürâînin, bir ameli yaparken, o amelin rükunlarını uzatarak, hal ve tavırlarıyla etrafındakilere huşu içinde yaptığı izlenimi vermeye çalıştığı riyâ şeklidir. Namaz kılarken daha yavaş kılmak, namaz içindeki haliyle boynunu sağa sola bükmeştir. Bulunduğu ortamda Hz. Peygamber'in (as.) adı anılınca elini kalbine götürüp salâvat getirmek veya bu hareketi saklıyormuş gibi yaparak daha çok göze

¹⁷⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 648.

¹⁷⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 649.

¹⁷⁶ Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, s. 309.

¹⁷⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 649.

¹⁷⁸ Yüce, *a.g.e.*, s. 177.

sokmaya çalışmaktır. Oruç, hac, sadaka, zekât vs. gibi diğer ibadetlerde de bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Mürâî, yolda karşılaştacağı insanları düşünerek yürüyüşünü ona göre değiştirir. Eğer kimsenin olmadığını bilirse o zaman rahatça kendi haline geri döner. Bu kişi, amel ve davranışlarını Allah'a yönelik değil de insana yönelik yaptığı için riyâkârdır.¹⁷⁹ Bu konuda ek olarak Muhâsibî, kişinin toplum içinde yapmaya çalıştığı davranışlardan bahseder. Toplum içinde davranmaya çalıştığı hali, o kişide karakter olarak oturur. Ama doğal olmadığı için elbette maskeleri düşecek ve etrafındakiler gerçeği anlayacaktır. Toplum içinde yürüyüşü, ibadete isteği, tavırları, ağır vakurla konuşması ile güya insanlar içinde bir görünüm elde etmeye çalışır. Bu da şahsiyeti ile ilgili hastalığından dolayıdır ama kendisi bile bunu fark etmeyebilir.¹⁸⁰

Riyâ yaparken, sadece dünyalık işleri amaçlayanlara dünyacılar diyebiliriz. Sallana sallana, ellerini sallaya sallaya kısa adımlarla sağa sola yalpalayarak yürürler ki, maksatları kendilerini halkın nazarında büyük göstermektir. Amaçları dünya olan, ibadet vs. için değil de riyâsını dünyevi şeyler için yapan kişilerde yürüyüşü ile yaptığı iş ile kendini gösterme çabasında olan kişilerin yaptığı işlerdir.

1.2.5. Arkadaş ve Ahbap ile Riyâ

Mürâînin, etrafı ile nüfuz elde etmeye çabalaması ile oluşan riyâdır. Tanıdıklarının çokluğu ve kendisine duyulan saygı ile gösteriş yapmaktır. Mürâînin, ziyaret ettiği kişilerin makamını kullanarak saygı toplamasıdır. Âlimlerle ve büyük hocalarla görüşmeye çalışmak, onların kendisini saydığını göstermek için konuşmalar yapmak, başka ülkelere veya illere giderek oralarda bulunduğunu göstermeye çalışmak da riyânın kapsamına girer.¹⁸¹

Bazıları maddi herhangi bir şey istemez, istedikleri sadece başkalarının gönüllerinde itibarlı olmaktır. Manastırdaki rahipler veya zühde çekilen âbidlerden olmak ya da öyle göstermek için çabalarlar. Eğer buldukları coğrafyada bu durum

¹⁷⁹ Muhâsibî, *er-Riâye li hukukillah*, s. 311.

¹⁸⁰ Kermit Scoonover, "Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri", çev. Ali Bolat, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara: 2004), sayı.12, ss. 293-301.

¹⁸¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 649-650.

hoş karşılanmıyorsa asla kalkışmazlar. O zamanda ona göre hareket ederler. İşte bu yüzden riyâ bir kalp hastalığıdır. Riyâda ileri gidenin de akıl sağlığının çok yerinde olduğu söylenemez. Maddi olarak, riyâ yapmak isteyen için ise yetim malı haram helal gibi hassasiyet bulunmaz.¹⁸²

İmam Gazâlî, riyâyı haram mübah ve mekruh şeklinde detaylandırıp şu şekilde açıklıyor: "*Riyâ mevki arzusudur. Mevki talebi ya ibadet veya başka bir şey ile yapılır. Şayet ibadetten başka bir yoldan mal talebi yapılıyorsa, insanların kalbine girmek için yaptığı riyâ haram değildir. Aldatıcı ve tehlikeli yollara başvurmaya lüzum yoktur.*"¹⁸³ Makam sahibi olmak ve başkalarının gözüne girmek için yapılan riyâda da hüküm aynıdır. Servete sahip olmak veya yüksek makam sahibi olmak haram değildir.¹⁸⁴

Toplumun içine çıkarken güzel elbise giymek de riyâdır. Ancak buna haramdır diyemeyiz çünkü ibadetle yapılan bir riyâ değildir. Ayrıca Hz. Aişe'den rivayetle şöyle bir hâdise delil olarak gösterilebilir: Hz. Peygamber'in (as.) arkadaşlarının arasına katılacağı sırada saçlarını düzeltmesine binaen "Ya Resulullah sen de mi süsleniyorsun?" şeklinde soru sorduktan sonra, "**-Evet, Allah Teâlâ, dostlarının arasına çıkacak olan kimselerin, onlara karşı süslenmesini sever.**" buyurmuştur.¹⁸⁵ Zira o halkı davete memurdur. Eğer gözlerinden düşse ona uymazlardı. Çünkü avam görünüşe bakar, batından anlamaz. Bu yüzden Resul-i Ekrem'in maksadı tertipli ve bakımlı olmaktı. Zemden kurtulmak, rahatlık ve ünsiyet sağlamak için tedbir almak, insanın hakkıdır.¹⁸⁶

İbadet dışında yapılan riyâların mübah ve mezmum olan kısımları vardır. Bu da riyâdaki niyete bağlıdır. Bir sevap beklemeden yalnız riyâ maksadı ile yapılan ibadette ameli iptal eder. Çünkü ameller niyet ile kıymet kazanır. Yalnız ibadetin iptali ile kalmaz çünkü iptal demek hiç yapılmamış olmak demektir. Aynı zamanda günahkâr olmuştur.

¹⁸² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 649-650.

¹⁸³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 649-650.

¹⁸⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 650.

¹⁸⁵ Celâluddin Ebû'l-Fadl b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), c. 1, s. 64.

¹⁸⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 651.

Bunun iki sebebi vardır;

a) İbadet demek iyilik güzellik demektir ki, riyâ ibadeti karıştırır ve onu hileli yapar. Çünkü mürâî, kendisini dindar ve ihlâs ile ibadet edenlerden göstermiştir. Hâlbuki öyle değildir, ilk olarak ibadetini geçersiz kılmış, sonra insanları kandırmaya çalışmıştır. Bütün bunlara da hile yaparak ulaşmıştır.¹⁸⁷

b) Mürâînin Allah ile arasındaki ilişkisinde özensiz davranmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah'ın kullarını kandırmayı hedefleyince, Allah ile alay etmiş gibi olur. Nitekim Katâde'nin (ö. 54/674) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (as.), "**Kul riyâ ettiği zaman, Allah meleklerine, bakın şu adam benimle nasıl alay ediyor.**" buyurmuştur.¹⁸⁸ Bu kişi efendisinin yanında çalışan ve kızına göz dikmiş bir köle ile aynı durumdan ibarettir. Amacı efendisine hizmet değildir. Efendisiyle adeta dalga geçmektir.¹⁸⁹

Allah'a itaatle, Allah'ın kullarını kastetmekten daha büyük bir alay olabilir mi? Resul-i Ekrem riyâya "Şirk-i Asğar" demiştir.¹⁹⁰ Allah'ı kandırmak mümkün değildir. O kalplerde olanı bile bilmektedir. Niye şirk-i asğar denilmiştir? Çünkü kasıtlı olarak Allah'a ortak koşmamaktadır. Allah'ın yanına külliye bir ortak koymamaktadır. Ona denk bir ilah getirmemiştir ancak amelini Allah'tan başkasını kastederek yaptığı için şirk-i asğar denilmiştir. Dolayısıyla riyâ yapan kişi şirk günahı işlemiş kişiyle aynı konumdadır. Gazâlî, Allah'a yapılan ibadetlerden dolayı kendisini beğenen kişiyi, padişaha hediye getiren bir köylü kıssası üzerinden değerlendirmiştir. Huzuruna sadece hali vakti yerinde olanların hediye sunmasına izin veren bir padişahın, bir köylünün de hediye sunmasına izin verildiğinde, sunulan az bir mal karşılığında padişah bu köylüye bir ziyafet sunmasından bahsetmiştir. Gazâlî, mürâînin durumunu, bu köylüye benzetmektedir. Mürâî, daha sonrasında padişaha sunduğu pahası az olan malını başa kakan köylü gibidir. Bu köylünün yaptığı iş ne kadar çirkinse, mürâînin yaptığı da aynı şekildedir. Allah, kulunun

¹⁸⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 652.

¹⁸⁸ Buhârî, *Rikâk*, 36.

¹⁸⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 652.

¹⁹⁰ Tirmizî, *Nüzur*, 9; İbn Mace, *Fiten*, 16.

aklından geçen düşünceleri bile bilir. Allah'a iman edip riyâ yapan ise Allah'ı kullanmış olacaktır.¹⁹¹

1.3. Amel ve Davranışların Niyetine Göre Riyâ

Mürâinin ibadete başlarken riyâ niyetiyle başlaması durumudur. Yani, ya hiçbir mükâfat beklemeden yalnız gösteriş için yapılır veya hem gösteriş hem de sevap maksadıyla yapılır. Burada önemli olan kişinin niyetidir. İmam Gazâlî bunu dört derecede incelemiştir. Kişinin ameline veya davranışına, niyet edişine göre sınıflandırmıştır.¹⁹²

1.3.1. Amelde Niyetin Riyâ Olması

Bir ibadeti bilinçli olarak riyâ niyeti ile yapmak, riyânın en büyüğüdür. Bu niyetle ibâdet eden kimsenin, sevap kazanma gibi bir niyeti yoktur. Mürâî, salt gösteriş niyetiyle ibadet ettiği için bazen abdestsiz de namaz kılabilir. Kendi başınayken hiç namaz kılmaz. Bu derecede sadece gösteriş amacı güdülmektedir. Riyânın en ağır derecesi budur ki, Allah katında sevilmeyen bir ameldir. Doğal olarak mürâî, bunu düşünecek birisi de değildir. Kalbi dünyevi menfaatler için atan, mühürlenmiş ince duygulara sahip olmayan birisidir. İç dünyasında herhangi bir şekilde Allah rızasını gözetmek onun için söz konusu değildir. Bir örnek üzerinden inceleyerek devam edecek olursak, namaza başlarken riyâ niyetiyle başlamaktır. Sonuna kadar riyâ devam ederse namazın iadesi gereklidir. Ancak namaz içinde fikrini değiştirip, gösterdiği riyâdan vazgeçip ihlâs ile namazına devam ederse bununla ilgili üç görüş vardır:¹⁹³

a) Namazın başlangıcı sahih olmadığı için devamı da sahih olmaz. Dolayısıyla namazı yarıda kesip tekrar niyet alıp doğru bir şekilde başlayıp doğru bir şekilde tamamlamak gerekir. Bu görüşe göre niyet ederken Allah rızası gözetilmediği için namaz içerisinde değişen niyetin önemi yoktur. Bu görüşteki ulema haram bir yoldan helal bir işin hâsıl olmayacağı görüşündedirler. Bu ibadetin tekrar iadesi gerekmektedir.

¹⁹¹ Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn*, (Kahire: Matbaa-i Osmaniye, 1313), ss. 365-366.

¹⁹² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 654.

¹⁹³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 667.

b) Namaza başladıktan sonra, nerede niyetini düzeltmişse oradan sonrası kabul olur ancak oraya kadar olan kıldığı rekâtları iade etmesi gerekir. Bu görüş biraz daha yumuşaktır. Çünkü bu görüşü kabul eden ulema, kişinin kalbinin değiştiğini ve amellerin niyetlere göre düzenleneceğini temel alarak, niyeti sâlih bir şekilde değişmesinden dolayı ibadetinin kalan kısmının kabul olacağı görüşündedirler. Dolayısıyla fâsit olan, namazın ilk bölümünün rekâtlarını gerek sehiv secdesiyle gerekse ibadete göre onun kazasını yapacak şekilde iadesi gerekmektedir. Ama bu iadesi yapılan kısım, namazın sâlih olan diğer kısmını etkilememektedir.

c) Aynı örnek üzerinden devam edecek olursak, namazda sonradan riyâyâ kapılırsa namazı kabul olmaz. Ancak namaza riyâ niyetiyle başlayıp, sonradan da niyetini düzeltirse namazı makbul olur. Bu görüşü kabul eden ulema bir örnek vererek şöyle bir eklemede bulunur, nasıl ki beyaz bir elbisenin üzerine gelen geçici necaset yıkandığında necaset geçmiş sayılıyorsa riyâda da durum aynıdır. Dolayısıyla ibadet kabul olmuştur, herhangi bir iadeye gerek yoktur.

İmam Gazâlî son iki görüşten çok birinci görüşü benimsemiştir. Başlangıçta namaza niyet varsa, namaz başlamış olur. Ancak başlangıçta namaza niyet yoksa, aksine riyâyâ niyet varsa, zaten ibadet niyetinde olmadığı için herhangi bir namaz da ortada yoktur. Böyle bir adamın arkasında da namaza durulur, çünkü evde olsa namazını kılmayacaktı ama dışarıda kıldığı için cemaat bunu bilemez. Daha sonraki hesabı, günahı ve sevabı kendisiyle ilgilidir.¹⁹⁴ Gazâlî farz olan ibadetler konusunda hassas davranmaktadır. Bu konuda da kıldığı namaz farz ise, şeklinde bir ekleme yaparak şöyle açıklamıştır, "*şayet kıldığı namaz farz ise ve bunu hem riyâ niyetiyle başlayıp hem de farzı eda niyetiyle yapıyorsa namazı olmaz diyemeyiz.*"¹⁹⁵ Mürâî tek başına kaldığında da farzını eda edecekti ancak toplum önünde olunca ibadetine riyâ karışmıştır. Kıldığı namazı kabul olmaz diyemeyiz çünkü farzını zaten borca düşürmeyip eda edecekti. Mesela namaz kılacak olsa evinde her zaman farzını eda ediyordu. Ama toplumun önünde olunca, ezan okunduğu vakit, vaktin ilk zamanlarında kılmış oldu. Dolayısıyla ibadeti kabul olmuştur. Gazâlî'nin, kabul

¹⁹⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 667-668.

¹⁹⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 669.

olmaz dememesinin sebebi, ibadetin aslında riyâ olmamasıdır. Çünkü ibadeti zaten yerine getirecekti. Yerine getireceği ibadetin sonradan vasfına dâhil olan riyâ vardır. Yaptığı riyâ ile ilgili çekeceği azap kısmı ayrıdır. Fıkıh açısından namazın kabulünü bu şekilde değerlendirmektedir. İbadetin bîatını boyutunu değerlendirmemektedir.¹⁹⁶

1.3.2. Amelde Riyâ Niyetinin Daha Fazla Olması

Yaptığı ibadette gösterişin yanında az da olsa Allah rızasını düşünen kişide olan riyâdır. Örneğin; öğle vaktinde caminin yanından geçmektedir. Normal zamanda içeri girip namazını kılacak birisi değildir. Cami etrafında onu görecek ve hakkında iyi düşünecek birisini gördüğünde içeri girip namazını kılmaya başlar. "Fena mı oldu hem de sevabını alırım" şeklinde düşünmektedir. Niyetin önceliğine baktığımızda ilk olarak, riyâ niyeti ibadet niyetinin önündedir. Tek başına olduğunda bu ibadeti yapmayacağı ve niyeti sevap olmaması hasebiyle bu kişi de günahattan kurtulamaz.¹⁹⁷

1.3.3. Amelde Niyetin Eşit Olması

Ameli yaparken hem sevabını düşünüp niyet edip hem de gösteriş yapan kişinin yaptığı riyâ şeklidir. Bu kişinin iki niyeti de eşittir. Eğer riyâ niyeti olmasa yapmayacağı ibadeti, bir o kadar da ibadet ve sevap niyeti ile yapacaktır. Örneğin; normal şartlar altında namazlarına dikkat eden birisini düşünelim. Bu kişi ikinci vakti çıkmadan ikinci namazını kılacak olsun ama bu niyetinden farklı olarak, namazı camide kılayım da insanlar görsün diyerek ezan okunduğu vakitte camiye gider ve namazını kılar, bu zümreye dâhil olmuştur. Gazâlî, bu kişilerin durumunu, ibadeti ne lehine ne aleyhine olur, sevabı kadar günahı olur şeklinde açıklamaktadır.¹⁹⁸

1.3.3. Amelin Duyulmasıyla Hevesin Artması

Mürâî, ibadetini niyet almış ve yapacaktır ama insanların duymuş olmasından dolayı hevesi artmıştır. Aslında genel riyâ tanımlarına baktığımızda bu

¹⁹⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 668; a.mlf., *Minhâcü'l-'âbidîn*, ss. 346-348.

¹⁹⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 654; a.mlf., *Bidâyetü'l-Hidâye*, Hidayet Yolu, çev. Lütü Doğan, (Ankara: Rüzgârlı Matbaası, 1962), ss. 71-72.

¹⁹⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 654.

grubu çok fazla göremeyiz. İmam Gazâlî'nin bu grubu dâhil ederek, riyâyı kategorize etmiş ve bir detayı daha vurgulamış olduğunu görmekteyiz. Gazâlî bu kişiyi Allah'a havale etmekle birlikte şunu da eklemiştir, ibadetinin sevabı kökünden yok olmayacağını ancak azaldığını veya riyâsı nispetinde azap göreceğini belirtmiştir.¹⁹⁹

Gazâlî'ye göre en hafif olan zümre, riyânın niyet kısmındaki bu son sınıftır. Riyâ niyetiyle bir ibadet yerine getirmemiştir. Ancak sonrasında duyulmasından dolayı heveslenmeden kaynaklanan riyânın günahını almaktadır. Nefis öyle bir şeydir ki bu durum herkesin hoşuna gider. Ancak ihlâsla ibadet eden zâhitler bu durumun farkına varıp nefsinin önüne geçebilmektedirler. Gazâlî'nin sınıflandırmasına göre cahil sûfiler bile bu tuzağa düşebilmektedir. Riyânın tanımını yaparken sınıflandırma yapmaksızın aynı derecede kabul etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İmam Gazâlî'nin *İhyâ*'sında bir sistem içerisinde incelediği ve detaylandırdığı derecelendirme şu şekildedir:

1.4. Riyâ'nın Dereceleri

Riyâ'nın kendi içerisinde dereceleri vardır. İmam Gazâlî riyâyı üç rukûna ayırmış, bu rukûnların da kendi içerisinde derecelere ayırmıştır. Riyâyâya başlarken niyet kısmına göre sınıflandırmıştır. Daha sonra ibadetin aslında ve vasfında olmak üzere riyâyı ele almıştır. Niyet ile başlasa bile riyâyı sonlandıran kişinin durumunu değerlendirmiştir.²⁰⁰ Muhâsibî de riyânın dereceleri olduğunu söyler. Ağır ve hafif diye tasnif ederken, ağır olanı sadece Allah için yapması gerekeni kul için, hafif olanı ise, hem kul hem Allah için yapılan şeklinde değerlendirmiştir.²⁰¹

Kendisiyle riyâ yapılan şeyler ibadet ve taattır. İbadetin veya imanın kendisinin riyâ olarak yapılması, ibadet esnasında ibadetin kendisi değil de yapılış şekli ile riyâ yapılması ile oluşan riyâ kısımlarıdır. Bu kısmı kendi içerisinde açıklamak daha doğru olacaktır. İmam Gazâlî riyâyı ibadetin aslında ve vasfında yapılmak üzere ikiye ayırmaktadır.

¹⁹⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 654.

²⁰⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 653.

²⁰¹ Muhâsibî, *er-Riâye li hukûkillâh*, s. 194.

1.4.1. Amel ve Davranışların Aslında Riyâ Olması

Yapılan amel ve davranışın bizzat kendisinde riyâ bulunmasıdır. Birinci kısım en ağır kısmıdır çünkü ibadetin aslında riyânın bulunmasıdır. Gazâlî bu konuyu üç kısımda incelemiştir.

1.4.1.1. İmanın Aslında Riyâ olması

İmanın aslında riyânın olmasıdır yani kasten bilerek münafıklık yapmaktır. Kişi diliyle kelime-i şهادet getirir ancak kalbiyle bunu yalanlamaktadır. Dillerinde söyledikleri kalplerinde olana yalancıdır.²⁰²

Bu kısım ile ilgili pek çok ayet olduğunu vurgulayan İmam Gazâlî şu dört ayeti delil olarak gösteriyor:

"(Resulüm!) Münafıklar (imanlarında samimi olmayan, içlerinden sana ve İslâm'a düşman olanlar) sana geldiği zaman: "Şهادet ederiz ki sen elbette Allah'ın Resul'üsün." derler. Allah da biliyor ki kesinlikle sen, elbette kendisinin Resul'üsün. (Bununla beraber) Allah (yine) şهادet eder ki o münafıklar hiç şüphesiz yalancıdırlar."²⁰³

"İnsanlardan öyleleri vardır ki (onun) dünya hayatına dair (aldatan yaldızlı) sözü, senin hoşuna gider ve (hatta bunlar), sözlerinin özlerine uyduğu konusunda da Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki gerçekte o, (İslâm'ın ve Müslümanların) en azılı düşmanıdır. O, (dönüp gidince veya) iş başına geçince, (Allah'ın emrine karşı gelmek ve hevasına uymakla) ülkede fesat çıkarmaya, harsı (ekonomiyi, kültürü) ve nesli mahvetmeye çalışır. Allah ise fesadı/bozgunculuğu sevmez."²⁰⁴

"İşte siz (mü'min)ler öyle kimselersiniz ki onlar (Allah'a ve İslâm'a karşı cephe alanlar), sizleri sevmedikleri halde siz onları(n peygamberlerini tasdik edip) sever ve bütün kitaplara inanırsınız. Onlar ise, (ancak) size

²⁰² Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, thk. Mahmud Bicü, (Dimaşk: Daru't-takva, 2010) s. 330; Muhâsibî, *er-Riâye*, ss. 153-154.

²⁰³ Münafikûn 63/1.

²⁰⁴ Bakara 2/204-205.

rastladıkları zaman “iman ettik” derler. Kendi başlarına kaldıklarında, size karşı öfke (ve kin)lerinden parmaklarının uçlarını ısırırlar. (Resulüm!) De ki: “Öfkenizden ölün (geberin)!” Şüphesiz Allah gönüllerdekini hakkıyla bilendir.”²⁰⁵

"Münafıklar (kalplerinde küfrü ve düşmanlığı gizleyip dilleriyle iman ettiklerini söyleyerek güya) Allah'a hile yapmak isterler. Hâlbuki O, onların hilelerini başlarına geçirip cezalarını verendir. Onlar, namaza kalktıkları vakit üşene üşene kalkarlar (özen göstermezler), insanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı da ancak pek az zikrederler (hatırlarlar)."²⁰⁶

İslam'ın ilk dönemlerinde özellikle Müslüman olduğunu söyleyip bu şekilde münafık olan kişi sayısı günümüze nispeten daha fazladır.²⁰⁷ Ancak İmam Gazâlî bununla birlikte şunu ekliyor: "*Mülhitlerin sözlerine bakarak cenneti cehennemî inkâr edenler, İbâhiyeciler'e uyararak şeriatın hükmü ortadan kalkmıştır diyenler, ya da yanlış bir itikada kapıldığı halde bunun aksini söyleyenler. İşte bunlar cehennemde ebedi kalacak münafık ve riyâkârlardır.*"²⁰⁸ Bu kısımdaki riyâ yapan kişilerin, gerçek bir imana sahip olmadıkları için yerlerinin cehennem olacağı vurgulanmıştır. Var olan imanları yalan üzerine inşa edilmiştir. Aslında zaten inanmamıştır, yukarıdaki ayetlerde geçen münafıkların haline benzerler.

1.4.1.2. İbadetin Aslında Riyâ olması

Yapılan ibadetin aslında riyânın var olmasıdır. Allah katında büyük günahlardandır ancak imanın aslında riyâ olmasından nispeten daha hafiftir. Mürâî, kendi başına kaldığı zaman ibadetlerini yerine getirmeyen ama toplumun huzurunda ibadetlerini yapıp zekâtını veren kişidir. Bilinen malına zekât verir ama bilinmeyen malına zekât vermez. Mürâî, Allah'a iman ettiği gibi inanılması gereken şeylere inanmıştır ancak ibadetinden kastı insanlardır. İmanın aslından ayrılmamış olsa da

²⁰⁵ Ali-imran 3/119.

²⁰⁶ Nisa 4/142-143.

²⁰⁷ Kula, a.g.m., s. 46.

²⁰⁸ Gazâlî, , *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 655-656.

Allah'ın gazabına uğrayacaktır.²⁰⁹ Birinci zümreden farkı mürâî iman etmiştir. İbadetlerini insanların nazarına bırakmıştır. Kalplerde olanı Allah bileceği için ve Eş'âri ve Mâturîdîlere göre "ehl-i kible tekfir edilmez" görüşüne binaen iman eden bu kişinin akıbetini Allah bilir. Ancak yaptığı günahın azabını çekecektir.²¹⁰

1.4.1.3. Nâfilelerle Yapılan Riyâ

Mürâî, iman ve farzlarını eda etme konusunda riyâkârlık yapmamaktadır. Ama nâfile ibadetlerinin riyâsını yapmaktadır. Hâlbuki nâfile ibadetini terk ederse kendi ahvâli için daha hayırlıdır. Cami cemaatine devam etmek, cenaze namazlarında aksatmadan bulunmak, gece namazlarının gösterişi yapmak bu gruba verebileceğimiz örneklerdendir. Ayıplanma korkusu veya gösterme arzusundan dolayı yapılan bu zümre, diğerlerine nispetle daha hafiftir ki, diğerlerinininkine göre yarı yarıya azdır. Nâfile ibadetin terkinde azap korkusu yoktur. Terk etmesi aslında onun daha menfaatedir. Çünkü riyâ ibadetin kabul olmasını engellediği gibi aynı zamanda eksi bir durum oluşturmaktadır. İlave olarak riyânın günahının azabını çekecektir.²¹¹

1.4.2. Amel ve Davranışların Vasfında Riyâ Olması

Mürâînin, ibadetinin aslında olmayıp, vafında olan riyâ şeklidir. İmanın aslında değil de vafında riyânın olması, yukardaki zikrettiğimiz kısımlardan daha hafif olacağını göstermektedir. Dolaylı olarak riyâ söz konusudur. Bunun da üç derecesi vardır:

1.4.2.1. Ameli Uzatarak Yapılan Riyâ

Örnek ile anlatacak olursak, kendi başına namaz kıldığında her zamanki gibi kılan ancak başkalarının yanında kılarırken rükû ve secdelerini uzatan kişi gibidir. Bu riyâ çeşidini yapan mürâîlerle ilgili İbn Mesud, "*Bunlar adeta Allah'ı hafife almış kimselerdir.*"²¹² şeklinde ifade etmiştir. Tek başınayken ibadetinde, herhangi bir değişiklik yapmadığı gibi başkalarının yanındayken, namazın rükûlarını uzatarak

²⁰⁹ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, thk. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî, (Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1985), s. 110.

²¹⁰ Hilmi Karaağaç, "Ehli Sünnet'e Göre Tekfir Problematikliği", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2013), sayı. 40, s. 167.

²¹¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 656.

²¹² Gazâlî, *Cevâhiru'l Kur'an*, ss. 330-332.

ibadet etmesi veya başka ibadetlerde benzeri durumları yapması, aslında yaptığı ibadeti yalnız Allah rızası için değil de yanında bulunanların da rızasını kazanmak için yaptığını ortaya çıkarmaktadır. (Peygamberimizin küçük şirk diye nitelendirmesinin sebebi de budur.)²¹³ İmam Gazâlî'ye göre, bu riyâ nâfilelerin aslında olan riyâdan daha iyidir. Gazâlî, ibadetin aslında riyâ olmadığı için böyle bir karşılaştırma yapmıştır.²¹⁴

Mürâî namaz kılarken, yanındakilerin düşüncelerine göre hareket etmektedir. Dolayısıyla eğer hızlı bir şekilde namazını eda ederse, insanların eleştirilerine maruz kalacaktır. Böyle bir eleştiri de onun Allah rızası için ibadet etmesini engelleyecektir. Gazâlî'ye göre bu davranış ancak şeytanın aldatmacasından ibarettir. Çünkü namazın aslında olan eksiklik veya yanlışlık namazın dışında olacak olan gıybetten daha önemlidir. Kıldığı namazın ecrinden ziyade, insanların diline düşmesem yeterlidir görüşü de riyâyâ girmektedir. Dolayısıyla başkalarının nazarı dikkate alınmaya başlandığı an riyâ da başlamış olur. Sadece insanlar içinde makam için yapılan ibadet haramdır. Bu yapılanların ikisi de Allah'ı hafife almak anlamına gelmektedir. İmam Gazâlî soru cevap şeklinde bu konuyu detaylarıyla ele alıp, soruların cevabını vermeye çalışmıştır.²¹⁵

1.4.2.2. Ameli Güzelleyerek Yapılan Riyâ

Mürâînin, toplumun önünde tekbirde ellerini güzel kaldırması, imamın ilk tekbirinde ona yetişmeye çalışması, en kıymetli kölesini azat etmesi ile yapılan riyâ şeklidir. Bunların hiç birini tek başınayken yapmayacaktı. Bütün bu yapılanlar aslında insanlar nezdinde bir görünüm inşa etme çabasıdır. Elbette bunları yapmasında bir yanlışlık yoktur, yanlış olan bu davranışları riyâkar olarak yapmış olmasıdır. Tek başına olsa en iyi kölesini azat etmeyecekti. Hatta içten içe belki pişmanlık duymaktadır ama yaptığı hareketin karşılığını da insanlardan görmek istemektedir.²¹⁶

²¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5, 428-429.

²¹⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 657.

²¹⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 657; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 395.

²¹⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 658.

1.4.2.3. Amele Nâfileleri Ekleyerek Yapılan Riyâ

Mürâî, nâfile ibadetlerin haricinde olan ibadetlere daha fazlasını ekleyerek riyâ yapmaktadır. Mürâînin, namazda imamın arkasını tercih etmesi, camiye erken giderek nâfile namazlarını kılması gibi farz ibadeti ile değil de, yapıldığında sevap kazandıran ibadetleri yaparak riyâ etmesidir. Yapılanları riyâ niyetiyle yaptığı için bir anlamı olmayacaktır. Bu ibadetleri, yapmasaydı daha iyi olacaktır.²¹⁷

Gazâlî bunları sıraladıktan sonra hepsi mezmum olmakla beraber bazıları diğerine göre daha hafiftir şeklinde bir ifade de eklemiştir. İbadetin aslında ve vasfında olmak üzere riyâyı detaylandırmıştır. Vasfını da ele alırken ibadete olan etkisine göre incelemiştir. Yani sadece nâfilelerde riyâ diyerek geçmemiştir. Nâfileye ek olarak yapılacak işleri de kendi arasında sınıflandırarak devam etmiştir.

1.5. Amel ve Davranışlardaki Riyânın Amacı

Her amelin bir amacı olduğu gibi riyânın da bir amacı olmak vardır. Mürâî riyâsını bir servet, makam veya buna benzer şeyler için yapmaktadır. Dolayısıyla Gazâlî, bu kısmı da kendi arasında tasnif etmektedir. Burada yaptığı tasnif riyânın amacının tasnifidir. Bunun da üç derecesi vardır.

a) Riyâ ederek maddî çıkar gözetmek: Mürâî, şüpheli şeylerden kaçınıp, namazlarını arttırıp insanların dikkatini çekerek, yetim malı, vasiyet, vakıf gibi görevlere gelmeye çabalar. Asıl amacı bu yerlere gelip insanların güvenini kazandıktan sonra bunu suiistimal etmektir. Çünkü amacı insanlara gösteriş yaparak kendisini güvenilir göstererek bu makamlarda kötülük yapmaktır. Dolandırıcılar, hilebazlar, insanları kandıran kişiler bu gruba dâhil olanlardır. Sadece insanların güvenini kazanana kadar onların nazarında iyi bir insan olmaya çalışmaktadırlar. Sonrasında amaçları salt olarak kötülük yapmaktır. Bunu kendi içlerinden düşünüp plan yaparlar. Amacı kötülük etmek üzere yapılan bir riyâdır. Riyâ kendi başına kötü

²¹⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 658; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'an*, s. 396.

bir iştir ama kötülük için riyâ yapmak çok kötü bir seviyedir. Başkalarına kötülük yapmak için riyâ yapmaktır.²¹⁸

b) Riyâ ederek bir kadının gözüne girmeye çabalamak: Mürâî, riyâkârlığıyla bir âlimin kızını veya güzel bir kadını almak ister. Bazıları da ilim meclislerine gelerek, oturup dinliyormuş gibi yapmak için gelirler orada bulunan kadın ve kızları seyrederek. Dışarıdan bakan kişiler, bu adam Allah'tan korkan bir adamdır desinler diye, halini ağlar gösterip, nasihatler vermektir. Dolayısıyla istediğini alabilmesi için yol kolaylaşmış olmaktadır. İmam Gazâlî işte bunlar en sevimsiz riyâkârlardır demektedir. Tabi ki bu grup, yukarıdakinden biraz daha hafiftir çünkü orada niyet doğrudan kötülüktür. Evlilik haram olan bir şey değildir. Yani evlenip helal bir yuva kurmak için riyâ yapmaktadır. Ancak burada da sıkıntı vardır, işin içine hile sokmaktadır. Olduğundan farklı görünerek başkalarını kandırmaktadır. Elde ettikten sonra kendi olduğu hale geri dönecektir. Aslında kendilerini zeki zanneden ahmaklardır diyebiliriz. Hileyle gelen amelden hayır gelmediği gibi boşanmak gibi de bir helal vardır. Ancak kısa vadede kendisini mutlu edebilir sonrasında elbet gerçek yüzü ortaya çıkmaktadır. Amacı bir kadını elde etmektir, elbet karşılığını da ondan alacaktır. Âlim olan Allah her şeyi açıkça bilmektedir.²¹⁹

c) Riyâ ederek halkın itibarını amaçlamak: Herhangi bir maddi çıkar gözetmeden sadece halkın itibarını gözetlemek için yapılan riyâdır. Mesela, toplumun huzurunda oruç tutmasa bile oruç tutuyormuş gibi hareket edip daha sonra eğer birisi onun yediğini bilirse hastalık için veya davete icabet için orucumu bozdum şeklinde açıklama yapmasıdır. Bunun gibi birçok şeyi yalnızken yapmadığı için riyâ olmaktadır. Bazen insanların kendisini ayıplama korkusuyla bunu yapmaktadır. Bazen de mürâî, itibarını arttırmak için bunu yapmaktadır. Her ikisi de insanların nazarına hizmet etmektedir. Falan kişiyi gördün mü hem hoca hem oruç tutmuyor demesinler diye insanların yanında oruçluymuş gibi yapmaktadır. Teravîh

²¹⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 658.

²¹⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 659.

namazı ve gece namazlarını kılmayıp da kendisine tembel demesinler diye topluma uyan kişilerde aynı mertebededirler.²²⁰

İmam Gazâlî riyânın derecelerini saydıktan sonra şöyle bir ifade kullanmıştır, "*Kalbin gailelerini, nefsin afetlerini bilmeyen cahil abidler şöyle dursun, fazilet sahibi olanın bile burada ayağı kayar.*"²²¹ İnsanın tabiatı gereği riyâ gibi bir sıfatı kendisine kabul etmekte güçlük yaşar. Ancak Gazâlî'nin vurgulamak istediği, bu herkesin kapılabileceği bir hatadır. İnsan yaratılıştan bu fitratta doğuyor. İnsan psikolojisinin bu tarz eylemler yaptığını çok görmekteyiz. Fazilet sahiplerinin bile hataya düştüğü noktalar vardır. Niyetimiz zâhitleri karalamak değil aksine onların hatalarının fitrata aykırı olmadığını vurgulamaktır. Buna ulaşmak içinde mârifetullaha ermek lazımdır. Gazâlî, riyâyı detaylıca açıkladıktan sonra riyânın amelle bağlantısına ışık tutmaktadır.

1.6. Açık ve Gizli Riyânın Amelle Bağlantısı

İmam Gazâlî riyâyı şirk-i aşğar olarak değerlendirdiği için Hz. Peygamber'in (as.) şu hadisini önemle vurgulamıştır ve kitabında bir başlık olarak yer vermiştir: "**Ümmetimde şirk, düz taş üzerinde yürüyen karıncanın ayak sesinden daha gizlidir.**"²²² Bu başlığı kitabında ele alırken "Karıncanın ayak şamatasında olan riyâ" şeklinde incelemiştir. Gazâlî, bu ibareyi gizli riyânın çok zor fark edildiğini vurgulamak için kullanmıştır. Gazâlî, riyâ'nın çok gizli olduğunu ve fark etmenin de çok zor olduğunu vurgulamaktadır. Mesela, bir adam kendisi teheccüd namazını kılmaya kalkmıyor ancak başkalarının yanında bu amelini neşeli olarak yerine getirebiliyor. Amacı riyâ olmamakla birlikte kalbinde çok az da olsa mevcuttur. Bu yüzden Gazâlî; aslında riyâyı kategorize ederken gizli ve aşikâre şeklinde sınıflandırıyor.²²³

Açık olan riyânın amacı sadece riyâdır ve amele sevk eder. Asıl tehlikeli olan gizli riyâdır. Mürâî riyâyâ düşmemeye çabalarken, ibadetinin duyulmasından haz alır ve ibadetini daha çok takip etmeye başlamaktadır. Muhakkak asıl amacı bu

²²⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 659-660.

²²¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 660.

²²² İbn Mâce, *Sünen*, 2/1406.

²²³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 661.

değildir ama insanlara meyil kalbinde olmasaydı bundan neşe duymazdı. Gazâlî bu durumla ilgili şu ifadeyi kullanmıştır, "ateşin ağaçta gizlenmesi gibi, riyâ da onun kalbinde saklıdır."²²⁴ Bundan daha gizli olan riyâ ise, mürâî, yaptığı ibadeti kimsenin görmesinden hoşlanmaz ve kendi halinde yapmaktadır. Ancak karşılaştığı insanlardan hürmet, incelik, saygı beklemektedir. İbadeti Allah rızası için yapmıştır saygıyı da bu sebepten beklemektedir. İmam Gazâlî, riyâyı anlatırken ihlâsa çok fazla değinmiştir. Ayrı bir başlıkta da ele olsa ikisi birbirinin üzerinde birisi olmasıyla diğerinin olmayacağı bir konumda görür. İkisi birlikte var olması mümkün değildir çünkü birisi bir gönül hastalığı olduğu gibi diğeri ise bir gönül mertebesi olup seviyesi hayli yüksektir.²²⁵

İhlâsla amel edip hem ibadetini gizli yapıp hem de toplum önünde hürmet beklemeden, ihlâsla sadece Allah rızası için ibadet eden salih kimseler aynı zamanda kendi ibadetlerini birisi duyar diye daha da gizlemeye gayret ederler. Riyâ şaibesi sayılamayacak kadar çok olduğu gibi, ne zaman ibadetinin bir başkası tarafından duyulmasından neşe duyar hale gelmeye başladıysa kişi hemen kendisine çeki düzen verip bu halden kurtulması lazımdır. Süfyan es-Sevrî'ye göre kul gizlice amel yaptığında şeytan onu yenene kadar kulla uğraşır.²²⁶

İbadetin yapılırken gizli yapılması ve duyulmasından sonra hevesinin artmasının hükmüne yukarıda değinmiştik. Bununla ilgili Gazâlî şu hadisi zikrediyor; adamın biri Resul-i Ekrem'e gelerek:

-Ya Resulullah, ben amelimi gizli yaparım, duyulmasını istemem fakat duyulur. Duyulunca da sevinirim, deyince Resul-i Ekrem:

- "Senin için iki ecir vardır, biri yapma mükâfatı, diğeri de duyulması mükâfatıdır."²²⁷ buyurdu. Hasan Basrî, Muhâsibî gibi önem verdiği âlimlerin konuyla ilgili görüşlerini zikrederken bu hadisi aktarıp, hadisle ilgili şu üç görüşe yer vermiştir.

²²⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 660.

²²⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 661; a.mlf, *Minhâcü'l-âbidîn*, ss. 346-348.

²²⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l Evliya*, s. 833.

²²⁷ Müslim, *Kitab-u Salâti'l-Misâfirîn*, 244.

a) Amel bittikten sonra duyulduğu için amele herhangi bir zarar vermez.

b) Kendi yaptığı ameli başkalarının da yapacağı üzerine sevindiği için ya da anlattığımız makbul sebeplerden dolayı sevindiği için zararı olmaz. Kaldı ki makam mevki için sevinmemiştir, eğer öyle olsaydı Hz. Peygamber (as.) bir ecrin var demezdi ibadeti ifsat olurdu.

c) Bu hadisin, muttasıl bir rivayetle gelmediğini ve gayrı muttasıl olduğunu vurgulayarak, ortada umumi hükümler mevcut iken mürsellerle uğraşmaya lüzum yoktur daha kuvvetli olan delili dikkate alırlar.

Gazâlî, ibadetin niyetinin sahihliğini bozmayacak kadar olması durumunda ibadetin bozulmayacağını söyleyerek kendi görüşünü dile getirmiştir. İhlâs ile başladığı ibadeti devam ettirdiği takdirde bir fâsitlik söz konusu değildir. Ama ihlâsa oranla riyâ tarafı ağır basarsa, amelini riyâ ile mahvedecek hale gelirse o durum başkadır şeklinde ifade eder.²²⁸ Toplumun önünde yapılan ibadetin kulun ibadete heveslenmesine yol açması doğru mudur? Gazâlî'ye göre, mürâî kılmadığı gece namazı yüzünden bir günah kazanmayacaktır. Ancak şeytan devreye girip "gece namazını kıl, ihlâs ediyorsun, kıldığın toplum için değil Allah içindir." şeklinde fısıldamaya başlar. Bu olumsuz durumu ancak basiret sahipleri anlamaktadırlar. Zâhitler riyâ için namaz kıldıklarını anladıkları zaman bir rekât bile fazla kılmazlardır. Bunun da alameti yine göğsümüzün içindeki kalbimizdir. Gazâlî şu ifadeyi kullanmıştır "*bütün bunlar kalbin içtihadına terkedilmiştir.*"²²⁹ Riyânın bir kalp hastalığı olması işte bu yüzdendir. Onun var olup olmadığını, aşikâr mı gizli mi olduğunu bu yüzden önemseriz. Bütün bu sebeplerden dolayı "Karıncanın ayak sesinden daha gizlidir"²³⁰ şeklinde ifade etmiştir.

Gizli riyâyı fark edebilmek için sebeplerini bilmek ve özeleştiri yapabilmek gerekmektedir. Gazâlî gibi Muhâsibî de bu noktaya dikkat çekerek, riyâyaya sebep olacak halleri tespit etmiştir. Konuyu ele alışlarının benzerliği açısından, bu noktada Muhâsibî'nin de görüşlerini zikretmenin karşılaştırmalı incelemede faydalı olacağı

²²⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 665.

²²⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 665.

²³⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 700-703.

kanaatindeyiz. Muhâsibî, riyâyaya sebep olan davranışlar başlığı altında yedi madde saymıştır. Daha sonra riyâdan kurtulmayı açıklamıştır.²³¹ Bu yedi madde şunlardır:

- a) Ucb: Kendini Beğenmek
- b) İdlâl: Amelle Şımarma
- c) Riyâset: Makam isteği
- d) Mübâhat: Övünme Arzusu
- e) Tefâhür: Böbürlenme
- f) Hased: Çekememezlik ve kıskanmak
- g) Tahakküm: Üstün olma sevdası.

Bunların insan psikolojisinde ve kalpte birer hastalık olduğunu anlamak zor değildir. Gazâlî'nin Muhâsibî'den etkilendiğini bu tanımlara bakarak görmek mümkündür. Çünkü ele alış şekli yüzde yüz aynı olmasa da genel muhtevada yukarıdaki maddeleri işleyerek, kalbin temizleme yollarından bahsetmektedir. Riyâyı kalpten temizlenecek bir hastalık olarak görmektedirler. Yapılan bir ameldir ve insan bir daha yapmamalıdır şeklinde bir bakış açısına sahip değillerdir. Nasıl ki bir hastalığın tedavisi için bazı ilaçları kullanmak gerekiyorsa, riyâdan kurtulmak için de birtakım zor nefis mücadelelerinden geçmek gerekmektedir.²³²

1.7. Riyânın Tedavisi ve Kalbi Temizleme Yolları

Riyâ kalbinde olan kişi onun izalesi için çalışmalıdır. Çünkü riyâ bir kalp hastalığıdır. Riyâ, yapılan bir günah olup terkiyle hallolmaz. Bu şekilde bakacak olursak sorunu kökten çözemeyiz. Bir kalp hastalığı olduğunu bilerek yaklaşırsak, nasıl ki maddî hastalıkların tedavisi varsa, manevi bir rahatsızlık olan riyânın da tedavisi gereklidir. Gazâlî'ye göre riyânın tedavisi için iki makam vardır.

²³¹ Muhâsibî, *er-Riâyeye li hukûkillâh*, s. 224.

²³² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 460; a.mlf., *Bidâyetü'l-Hidâye*, ss. 71-72.

1.7.1. Kalpten Riyâyı Tamamen Çıkarmak

Savaşta olan kişi için, o böyle savaşıyor desinler amacıyla savaşıyorsa ona, bunun karşılığı verilecektir. Kim de Allah rızası için canını ortaya koyup İslam'ın farklı beldelere yayılması için savaşıyorsa Allah onun da karşılığını verecektir. Hadis-i şerifte geçtiği gibi; **"kim gazâ eder de, gazâsından maksadı bir gece bağı olursa, onun için niyet ettiği vardır"**²³³ Allah gönüllerde olanı en iyi bilendir ve mükâfatını verecek olanda yine odur. Peki, bunu bildiği halde insan niye riyâ yapmak istemektedir?

İnsanı riyâyaya iten üç sebep vardır;

- Övülmek zevki
- Yerilmek korkusu
- İnsanlardan bir şey ummak.²³⁴

Aynı sebepleri Muhâsibî'de saymıştır ama o detaylandırarak anlatmıştır. Riyâ yapan başkalarının kendi hakkında düşüncelerini güzelleştirmek için yapmaktadır. Aslına kendisi de Müslümandır ve Allah'a inanıyordur. Ancak ahirette "Ya mürâî" şeklinde çağırılacağını bilse, bu işinden vazgeçmek isteyecektir. Oradaki utancı buradakinden daha fazla olacaktır. Ama maalesef ki ahirete inanıp sürekli ölecekmiş gibi yaşaması gereken Müslümanlar, hiç ölmeyecekmiş gibi yaşamaktadırlar.²³⁵

Riyâ yapmamış olsa daha avantajlı olacakken, ibadetle birlikte riyâ yaptığında, ibadetin düşmesinin yanında birde riyânın günahı eklenmektedir. Dolayısıyla sevap kazanayım derken günah kazanmakla birlikte itikadî olarak da imanına zarar vermektedir. İmam Gazâlî bu konuyla ilgili örnek verirken *"çalışkan adam zararı çok kârı az işi sevmez."*²³⁶ Hiç kimse riyâ yaparak karlı bir iş

²³³ Nesâî, *Cihâd*, 36.

²³⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c.3, s. 671.

²³⁵ Margeret Smith, "Gazâlî'nin Öncüsü el-Muhâsibî", çev. Mesut Okumuş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara: 2002), sayı. 9, ss. 417-426.

²³⁶ Mustafa Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkî (Teori ve Pratik)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 1. Baskı, s. 270-272.

elde etmiş olmaz. Ancak kendisini kandırmış olur. Bu yaptığının hesabını da yine Allah'a verecektir.²³⁷

Kişi kalbinden halk sevgisini çıkardığında ancak riyâdan kurtulma yoluna girer. Bir kalpte hem Allah hem kul sevgisi birbirini yok eder. Övme sadece bir olan Allah'a mahsustur. Çünkü onun kudreti buna bağlı değildir, buna muhtaç olmadığı gibi kendisinden kaynaklanan bir gücü vardır. Ama insan her zaman başkasına muhtaç ve acizdir. Aklından riyâ geçtiğinden kişi bunun riyâ olduğunu bilip bunu kalbinden bu şekilde atması gerekir. Zaten tehlikeli olan ve bazı sûfilerin de bilemediği kalbinde gizli riyâ olup bunu fark edemeyen bu kalp hastalığına yenik düşebilir.²³⁸ Bu duruma örnek olarak, Cabir'in şu sözünü hatırlayabiliriz; "Rıdvan ağacı altında Hz. Peygamber'e (as.) savaştan kaçmamak üzere biat ettik. Huneyn günü bu biatimizi unuttuk, "**Ağaç altında biat edenler**" diye seslenince geri döndük."²³⁹ İbadetlerde gece olanın makbul olmasının sebebi bunun sadece Allah'la kul arasında olmasından kaynaklanmaktadır. Sadece Allah'a gösterip insanlardan saklaması bu ibadetinden bahsetmemesi daha doğru olanıdır. Çünkü Allah küçük bir haseneyi bile görür ziyan etmez. İbadetin Allah'tan başka hiç kimse için yapılmayacağına inanarak, içindeki halk sevgisini çıkarmaya çalışmalıdır. Eğer çıkaramıyorsa, bununla ilgili psikolojik olarak bir rahatsızlığı varsa, bununda tedavisini bireysel terapi olarak gerçekleştirmelidir. Riyânın bir hastalık olduğunun farkına varmalıdır ve bu bilinçle çok hassas yaklaşarak çözümü için çabalamalıdır. Kalbinden tasfiye ederek bundan kurtulabilir. Kalbinde halk sevdası olarak hiçbir ibadete başlamamalıdır. Niyetini, amacını, kalbini, mekânını buna göre ayarlamalıdır.

1.7.2. Sonradan Gelişen Riyâyı Kalpten Çıkarmak

Niyet esnasında değil de ibadeti bitirdikten sonra oluşan riyâdır şeklidir. Falan kişi bunu yapmış şeklinde insanlar arasında oluşan yargının hoş gitmesi halidir. Daha sonra da yapılan ibadeti insanlar arasında yayılmasından duyulan şevkle daha fazla duyurmaya çalışmak hâsıl olacaktır. Çünkü ibadetle insanlar

²³⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 671; a.mlf., *Bidâyetü'l-Hidâye*, ss. 71-72.

²³⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 672; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'an*, ss. 330-332.

²³⁹ Muhâsibî, *er-Riâye li hukûkillâh*, s. 197.

arasında övülmesi hoşuna gittiği için, yapılmasının durdurulması da nefsinin hoşlanmayacağı şeydir. İşte bu noktada kendisi kalbinde oluşan bu duyguyu defedip kendisini terbiye etmeli ve ibadetini halkın duymasını engellemeye çalışmalıdır.²⁴⁰

İmam Gazâlî ibadet esnasında oluşan riyâyı yenmek için üç şeye sahip olmak gerektiğini söylemiştir.²⁴¹

a) Mârifet

b) Kerahet

c) İbâ ve i'raz (kaçınmak)

Bunlardan yalnızca birisinin olması yeterli değildir. Mârifet kerahete, kerahette ibâyâ sebep olur. İnsanın, kendisi riyânın kötü bir şey olduğunu, nelere sebep olacağını, neleri doğuracağını bileceği için aynı zamanda riyâyı kerh etmesi yani ondan hoşlanmamasına sebep olacaktır. Sadece riyâyı sevmemek yeterli olmamaktadır. Çünkü insan, riyânın yanlış olduğunu bilebilir ancak ondan uzak durmadığında aciz bir varlık olduğu için ona düşebilir. Bundan uzak durmaya da ibâ denir. İşte Gazâlî bu yüzden üç hasletin birlikte olması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda kişi yine riyâyâ düşebilir mi? Gazâlî bu suale de diyor ki, evet şeytan öyle bir vesvese verir ki kişi bunu yenemez. Bu noktada şeytanın hileleri çok fazladır ve insan; bildiği, sevmediği ve uzak durduğu riyâyâ şeytanın hileleri ile düşebilir. Bütün sebepler şeytandan olabilir ancak sonrasında uymayı sağlayacak dürtü ise nefistir.²⁴²

Bu konuda Kınalızâde Ali Efendi'nin de görüşü Gazâlî'ye benzemektedir. O da, iki makamda riyânın tedavisini zikreder. Birinci makamı riyânın köklerine bağlar, ikincisi medh-u senayı sevmek, üçüncüsü ise halkın elinde olanı sevmektir şeklinde açıklamıştır. Genel olarak âlimlerin dayandığı gibi Kınalızâde'de Gazâlî'nin

²⁴⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 673.

²⁴¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 674.

²⁴² Mehmet Zeki İşcan, "Ehli Sünnet Oluşumunda Öncü Şahsiyetler (Hasan-ı Basrî ve Ebû Hanife Üzerine Bazı Mülâhazalar)", *Tarihte ve Günümüzde Ehli Sünnet*, (İlmi Toplantı Tebliği) İstanbul, 2004, ss. 66-96.

kategorize ettiği riyâ kavramından yararlanmaktadır. Riyâ konusu akla geldiğinde atıf yapılan ilk üç isimden birisi Gazâlî'dir.²⁴³

Gazâlî, cahil sûfleri örnek göstererek, bilmemenin riyâyâya düşmeye sebep olabileceğini vurgulamıştır. Riyâ gibi hassas ve önemli olan konularda bilginin de önemi büyüktür. Gazâlî riyâ tehlikelerini defetmekte de dört mertebe zikreder. Bu mertebeler:

a) Riyânın şeytandan olduğunu bilip onu reddetmekle beraber, bununla uzun mücadelelere girişmek. Kendisini hayır yolundan geride bırakır. Gazâlî bu hale eksiklik olarak bakmıştır. Çünkü hayır hasenatla uğraşmayı bırakarak zamanını bununla harcamak ve zihni olarak onu Allah'ı düşünmekten alıkoyacağı için eksiklik demmiştir.

b) Kişi riyâ ile mücadele etmez ama ondan uzak durmaktadır. Onun bir kalp hastalığı olduğunun bilincindedir. Riyâ ile her daim mücadele içinde değildir. Bilinci açıktır, farkında olarak yaklaşmaz ve yakınında gezmez.

c) Riyâyı yalanlamanın az bile olsa mücadele olacağını düşündüğü için ondan hoşlanmamakla yoluna devam eder. Bu konu ile ilgilenmez, bahsetmez bir nevi o tarafla ilişkisini bitirmiştir. Yani bilmekle kalır. İçinden ve dışından bir reaksiyon göstermez.

d) Riyânın sebeplerinin bile onu kendisiyle cereyan ettireceğini düşündüğü için sadece ihlâs ile ibadetine devam eder. Yani riyânın kökünün tamamen şeytandan görür ve riyâ yapanla uğraşmaz. Onunla uğraşması bile kendi halinin açıklaması olacaktır. Bu da ihlâsına zarar verecektir. Gazâlî buna Fudayl'ın bir örneğini vererek şöyle bahseder: Rivayete göre Fudayl'a "*seni çekiştiriyorlar deyince onu ona yaptırana kızarım ben diyor.*" O kimdir deyince Fudayl: "*şeytandır.*"²⁴⁴ şeklinde ifade etmiştir.

Şeytanın vesveselerine karşı ise üç görüş saymıştır:

²⁴³ Okudan, *a.g.m.*, s. 414.

²⁴⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 676.

a) Şeytanın vesveselerine karşı hiçbir şekilde bunu düşünmeden Allah'a ihlâsla ibadet edenlere şeytanın ilişemeyeceğini söylemiştir. Yani kişi kalbinde hiçbir zaman şeytanı düşünmeden kendini tamamen ihlâsla Allah'a verirse, dikkatini şeytanın dağıtması gibi bir durum söz konusu olamaz.

Bütün dikkatini ibadetlerine vermiştir. Dolayısıyla düşünce olarak sadece Allah ve rızasını düşünen kişiye şeytan dâhil olamaz.

b) Şeytanın vesveselerinden hiç korkmayan şeytanı aciz gören insanlara şeytanın ilişemeyeceğini söylemiştir. Yani hayatını devam ettirirken şeytanı bilir ama bunula ilgili en ufak bir tereddüdü yoktur. Şeytanın kendisine tesir edemeyecek acizlikte olduğunu, kendisinin, nefsinin, nefsinin terbiye ettikten sonra şeytanın müdahalesinin mümkün olmayacağını düşünmektedir.

c) Peygamberlerin bile şeytanların vesveselerine uymaktan kendilerini geri alamayacağını vurguladığı gibi az da olsa şeytandan korkmak gerektiğini söylemiştir. Dolayısıyla kimse şeytanın vesvesesinden azade olamaz.²⁴⁵ Nefisle birlikte şeytanın da insanı yanılsa düşürmekte etkili olduğu görüşüdür. Sadece nefsinin terbiye etmek tek başına yeterli olmaz. Çünkü şeytan Hz. Âdem'den itibaren insanları kandırmayı amaç edinmiş hatta peygamberlere bile küçük hatalar yaptırmıştır.²⁴⁶

Hz. Muhammed'in (as.) bile kendi şeytanı Müslüman olmuş olmasına rağmen şöyle buyurmuştur : **"Kalbime öyle şeyler gelir ki, günde yüz kere Allah'a istiğfar ederim"**²⁴⁷ Hatta Hz. Âdem ve Havva'ya da vesvese vermiş olup onlarda şeytanın vesveselerinden kurtulamamışlardır. Hâlbuki Allah onları bu konuda daha önceden uyarılmıştı. **Dedik ki: "Ey Âdem! Şüphesiz bu (İblis) sana ve eşine düşmandır. Sakın o sizi (cennetten) çıkarmasın, sonra (dünyada) zahmet çekersin!"**²⁴⁸

Aynı hadiseyi örnek göstererek Allah bütün insanlığı şeytana karşı uyarmıştır: **"Ey Âdemoğulları! Şeytan (ilk defa) ana babanızı, (yanılıp) çirkin**

²⁴⁵ Peygamberlerin İsmet sıfatları mevcuttur. Dolayısıyla günahsızlardır. Ancak Abese süresi örneğindeki gibi Hz. Peygamberin ağma bir kişi geldiğinde; onunla ilgisi hasebiyle Allah'ın kendisini uyardığını biliyoruz. Bunun gibi hatalardır. Her hata günah değildir.

²⁴⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 678.

²⁴⁷ Müslim, *Zikir*, 41; Ebû Davud, *Vitir*, 26.

²⁴⁸ Taha 20/117-119.

yerlerini kendilerine göstermek için örtülerini soyarak cennetten çıkar(mayı başar)dığı gibi, sizi de şaşırtıp saptırmasın! Çünkü o da, yandaşları da, sizin kendilerini görmeyeceğiniz yerden sizi görür(ler). Elbette biz, şeytanları, iman etmeyenlerin dostları yaptık."²⁴⁹

Bu görüşleri sıraladıktan sonra Gazâlî, yukardaki ayetleri sıralamış ve şu şekilde devam etmiştir, riyâ bir kalp hastalığıdır. Ama insan kendi başına riyâkârlık yapmak için heyecanla koşmamaktadır. İki tane etken vardır, birisi nefis diğeri şeytandır. Nefis kişinin kendini yetiştirmesine bağlı olarak değişir. Ancak bunun yanında şeytanın da oyunlarına kanmamak gerekmektedir. İkisi birlikte anlam kazanmaktadır. Her şeyi kendisine bağlayan kişinin suçluluk çekmesi de bir hastalıktır. Dolayısıyla hem şeytanın oyunlarına dikkat edecek, hem de kalbini temizlemenin yollarına gidecektir.²⁵⁰

1.8. Yapılan Amel ve Davranışların Beyanı

Yapılan ibadetleri açıktan yapmayı Gazâlî iki şekilde ele alıyor.

- Yapılan ibadeti söylemek
- İbadeti açıktan yapmak²⁵¹

Allah için yapılan bir ibadetin gizli olanı daha makbuldür. Ancak bazı durumlarda özellikle topluma önder olabilecek insanların açık bir şekilde yapması toplumu yönlendirmek açısından daha faydalıdır.²⁵²

Yüce Allah Kur'an'da bu konuyla ilgili: "**Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirsiniz, (başkalarını teşvik bakımından) ne güzeldir! Eğer onları gizli olarak fakirlere verirsiniz, işte bu, (riyâ/gösteriş olmaması bakımından) sizin için daha hayırlıdır ve (Allah, bununla) sizin günahlarınızdan**

²⁴⁹ A'raf 7/27.

²⁵⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 679.

²⁵¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 682.

²⁵² Çağrıncı, *a.g.m.*, s. 138.

bir kısmını bağışlar. Allah işlediklerinizden hakkıyla haberdardır." ²⁵³ buyurmuştur.

1.8.1. Amele Teşvik Etmek İçin Beyanı

Sadaka vermek üzere yola çıkan Ensar'dan birini gören sahâbîlerdi sadaka vermeye meyledince Hz. Muhammed (as.) şöyle buyurdu: "**Bir iyiliğe öncülük eden kimseye o iyiliği yapanın ecri gibi sevap vardır.**"²⁵⁴ Farz olan ibadetleri herkesin yapması gerektiği için bunları yaparken öne geçmek istekli olmak gibi davranışlar yapılabilir. Ancak bunları yapacak kişinin, kendisini çok dikkatli bir şekilde kontrol etmesi ve kalbinde riyâ olmadığından emin olması gerekmektedir. Gece namazı sadaka vb. ibadetlerde ise, eğer sadaka verilen kişiyi utandıracak ona eziyet verecek şekilde olacaksa gizli yapmak daha doğrudur. Çünkü ona verilecek eziyet haramdır. Yapılacak işi güzel bir hasene için bu şekilde yapmak karşıdakinin utanmasına sebep olacaksa, yapılacak olan şeyin daha kötü olmasına sebep olacağından bu gibi bazı durumlarda gizli yapmak daha doğrudur. Dolayısıyla bunun yapanın iki vazifesi vardır. Birincisi bu amelini kesin olarak örnek olabileceğini düşündüğü yerde yapmaktır. İkincisi ise yapılan bu amelde kalbini iyi takip etmelidir. Olası bir gizli riyâ olma durumunu takip etmelidir. Bunu yapanlar ise azınlıklardır. Bu durumda kalbini takip edemeyen kişi yüzmeyi bilen ama çok iyi bilmeyen adamın haline benzer. Olası bir boğulma vakasında, boğulana kurtarmak için hareket eder ama kendisi de çok iyi bilmediği için hep birlikte boğulurlar. Dolayısıyla aşikâre yapılan amellerde riyâyla karışmasını engellemek çok zordur. Bunu yapabilenler gerçekten ihlâs sahibi kimselerdir.²⁵⁵

1.8.2. Ameli Yaptıktan Sonra Bahsetmek

Ameli yaptıktan sonra dil ile beyan etmektir. Dil ile beyan etmek diğerine nazaran biraz daha tehlikeli ve kolaydır. Çünkü dille anlatmak hem kolaydır hem de övmesi kolaydır. Örnek vererek devam edersek, İbn Mesud'un "*Hiçbir zaman bu halimden daha iyi bir hale sahip olayım demedim.*"²⁵⁶ sözü gibi veya Ömer b.

²⁵³ Bakara 2/271.

²⁵⁴ Müslim, *İmâre*, 133; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 115, Tirmizî, *İlim*, 14.

²⁵⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 684.

²⁵⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 684.

Abdülaziz'in "*Hiçbir zaman Allah Teâlâ hakkımdaki takdirini değiştirse de, bunu böyle yapsa diye hatırımdan geçmemiştir.*"²⁵⁷ İnsanın fitratında örnek almak, görerek yapmak şeklinde bir yöntem vardır. Eğitim tekniklerinde de kullanılır. Tıpkı bunun gibi bu fitri hadiseyi riyâ hasebiyle tamamen kapatmak doğru olmaz.

1.8.3. Günahları Gizlemenin Yeri ve Amacı

İbadetlerini topluma örnek olması amacıyla yapan ariflerin kalbinden geçen kötü hislerini açıklamazlarsa bu toplumun önünde riyâ mıdır? gibi bir soru aklımıza gelebilmektedir. Ancak burada esas olan şudur: Toplumun huzurunda yapılan veya anlatılan ibadette amacımız toplumu ıslah ve teşvik midir? Yoksa halkın nazarında takva ehlienden sayılabilmek midir? Bu ölçüde muhakkak Allah'la kul arasında olan şeyler vardır. Hatta bunlar söylenmemelidir. İmam Gazalî'ye göre bunu da yapmanın sekiz yolu vardır:²⁵⁸

- a) Günahlarını Allah'ın gizlediğine sevinmektir. Bu da iman kuvvetindedir.
- b) Allah'ın günahlarını beyan etmesinden hoşlanmadığını bilip, buna binaen günahlarını gizlemektir.
- c) Kalbini ve aklını günahların olumsuzluklarıyla doldurmaktır. İbadet şevkini düşünmeye ve onu yapmayacağı için huzurunu kaçıracığından dolayı eleştirilmekten, nefsinin yorulmasından korkmaktır.
- d) Eleştirilmekten hoşlanmayıp bundan üzüleceği için gizlemektir. Bu da düşündüğümüzde aslında fitri bir hadisedir. Tabî ki insanların önünde zemmedilmekten korktuğu için farklı yolları denemek bunun kapsamına girmez. Kalbinde zemmi istemeyip halktan mükâfat beklemekte bunun gibidir. Ama bunun dışında zemmedilmek, ayıplanmaktan hoşlanmamak, üzüleceğini bilmek tek başına makuldür.

²⁵⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 685.

²⁵⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 686-687.

e) Başkasının kendini eleştirmesi sebebiyle günahkâr olacağını bilmesi ve bu sebepten dolayı hoşlanmamasıdır. Bu da imanın kuvvetli olmasındandır.

f) Günahını gizler, çünkü başkası kendisine bu kusuru sebebiyle kötülük yapabileceği ihtimalini düşünür. Bu zemmin acısından başkadır. Kendisi için bir noksanlık ve üzüntü verici bir sebeptir.

g) Sadece utandığı için gizlemektir. Bu da ahlakın bir boyutudur. Bu güzel bir haldir. Konuyla ilgili, Hz. Peygamber (as.) "**Hayânın hepsi hayırdır**"²⁵⁹ buyurmuştur.

h) Başkasının da kendisine uyup aynı hatayı yapmasından korktuğu için gizlemektir.

Gazâlî'ye göre işte bunlar sekiz mazerettir. Sadece bu yukardaki sebeplere binaen saklanılmasından bahsettik. İçinde riyâ emaresi olursa bunlardan söz edilemez.

1.8.4. Riyâ Korkusu ile Ameli Terk Etmek

Gazâlî ibadetleri bizâtihi zevkli ve dolaylı olarak zevkli olması bakımından ikiye ayırıyor. Namaz, oruç, hac gibi ibadetler kendiliğinden lezzetli değil başkalarının övmesi ile zevkli hale gelebilir. Bir de kadılık, hilafet, valilik, idarecilik gibi büyük zevkleri olan işler vardır. Yani doğrudan yapıldığında zevk veren, hoş giden veya dolaylı olarak hoş giden diyebiliriz. Hoşa gitmeyen demek çok doğru olmaz bu yüzden dolaylı olarak hoş giden demek daha doğrudur. Bu şekilde kategorize etmek, açık ve anlaşılır olması açısından çok doğrudur.²⁶⁰

a) Riyâ Korkusu Sebebiyle İbadeti Terk Etmek

Bu ibadetler namaz, oruç vb. ibadetlerdir. Gazâlî'nin nefesine zor geldiği ve başkalarını da bu şekilde düşündüğü için böyle bir sınıflandırma yapmamıştır. Burada anlatmak istediğini karşılaştırmalı düşündüğümüzde daha yerinde olacaktır.

²⁵⁹ Müslim, *İman*, 61.

²⁶⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 690-691.

Yani örneğin, günümüzde Diyanet İşleri Başkanı olmak diyebiliriz. Elbette hem maddi hem manevi insanı tatmin eden önde tutan bir görev, bir makamdır. Bu göreve gelen bir kişi gerçekten çok büyük işler yapabileceği gibi çok tehlikeli işler de yapabilir. Çünkü etkisi ve yetkisi çok geniş olan bir makamdır. Yapılacak olan bir yanlış her zaman büyük olacaktır. Dolayısıyla zor bir iştir. Dolaylı olarak zevkli olan, başlangıçta nefse zor gelen ameller ise namaz, oruç gibi ibadetlerdir. Alışması zaman isteyen, sonradan ibadet zevki veya gönül rahatlığı olan ibadet ve amellerdir. Yani kendiliğinden var olan değil de sonradan ortaya çıkanlar şeklinde diyebiliriz. Namaz, oruç gibi zatında zevk olmayan ibadetlere riyâ üç şekilde karışabilmektedir. Gazâlî, riyânın amele karışması ile ilgili ibadet esnasında yapılabilecek olan hususları şu şekilde inceliyor:

1. Daha amele başlamadan kendisinde riyânın olmasından ötürü bu ameli yapmamak terk etmek gerektiğidir. Riyâyı nefsinden atabilirse ameli yapabilir.
2. Allah rızası için ibadete hazırlanır daha sonra ibadete başlarken gelen riyâ ile karışması durumunda ibadeti terk etmek doğru olmaz. İbadet esnasında ihlâsla yapmaya çalışmalıdır. Mücadele etmelidir.
3. İbadete başladıktan sonra gelen riyâda da durum aynıdır mücadele etmelidir. Çünkü şeytan ameli terk etmesini ister.²⁶¹

Gazâlî, ibadeti terk etmeyi efendisinin temizlemesi için verilen buğdayı nasılsa yapamayacağım diyerek kendi haline bırakması şeklinde örneklendiriyor. İnsanların sözlerine binâen ibadet terk etmek de bunun mukabilidir. Bu adam mürâdir dedikleri için ibadeti terk etmek, bu adam muhlistir dedikleri için ibadet etmeye benzer. Gazâlî, bu durumları cahil abidler için şeytanın dolaplarıdır şeklinde nitelendiriyor. Kalbinde riyâ korkusunu bildiği için şeytanın bu insanları kandırmak için yaptığı bir oyundur. Ancak kalbinde riyâ korkusu yok ise bu ameli terk etmek en doğrusudur. İbrahim Nahai Kur'an okurken yanına birisi gelince hemen Kur'an'ı kapatmıştır. Gazâlî, bunun gibi nâfileleri kalbin bu oyunundan kurtulmak için terk

²⁶¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 691.

etmeye caizdir demiştir. Yalnız şunu da eklemiştir, en iyisini ihlâs sahipleri yaparlar, o da, ihlâsla gayret edip ameli terk etmemektir.²⁶²

b) Riyâ Korkusu ile Makamı Terk Etmek

Halk ile alakalı olup, sonuçları (iyi veya kötü) çok olmakla kaim olur. Yukarıda Diyanet İşleri Başkanlığı örneğini verdiğimiz işlerdir. Çünkü halifelik, kadılık, idarecilik gibi işlerde yapılan iş veya verilen karar geneli ilgilendireceği için sonucu da aynı şekilde olur.²⁶³ Bu konuyla ilgili hadiste Resul-i Ekrem şöyle buyurmuştur: **“Verdiği hükümlerde, ailesinin ve halkın yönetiminde adaletli davranan yöneticiler, kıyamet gününde Allah Teâlâ’nın yanında nurdan yüksek koltuklar üzerinde otururlar.”**²⁶⁴

Sevap kazanılacağı gibi felakete de sonuçlanabilir. Çünkü dünya zevklerinden ve makamlarından birisi olduğu için kişi kendi nefsiyle vereceği en küçük karar yine kendisinin amelinin mahvına yol açabilir. Bu yüzden genelde takva ehli insanlar bu gibi makamlara yaklaşımdan çekinirler. Bununla ilgili birçok örnek vardır. Zâlim hükümdar olmanın yanında ona karşı durmakla ilgili de birçok hadiseler yaşanmıştır. Peygamberimiz tavsiye etmemiştir. Ancak bu gibi makamların boş bırakılması durumunda da kötü insanların hükmüyle karşılaşılabilir. Şimdi burada iki husus önemli, kişi kendini tanımalı ve nerede olduğunu bilmelidir. Eğer bu makamlar konusunda zayıf bir hali varsa bu makamlara yaklaşmamalıdır. Kendisine bu konuda güveniyor ve yapabilecekse de taşın altına elini koymalıdır. Çünkü İslam devletinin yayılması, genişlemesi, fetihlerin artması bu şekilde mümkün olabilmektedir. Liyakat sahibi insanların olması gerektiği yerlerde göreve başlamalarıyla kalkınma hızlanmaktadır. Her güzel şeyin arkasında bu dünyada bir zorluk olduğu bilinmektedir. Bu görevlerde kolay görevler değildir, ancak doğru kişiler bulunmadığı takdirde topluma daha olumsuz sonuçlar doğmaktadır.²⁶⁵

²⁶² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 691-693.

²⁶³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 693.

²⁶⁴ Müslim, *İmâre*, 18.

²⁶⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 696-697.

Kadılıktaki da eğer dünya hevesi olan bir kişi varsa bu makamı kendi ve halkın felahı için terk etmelidir. Âlimler, vaizler, hocalar hepsi bu şekildedir. Hepsinin kendi içinde gücü olup, insanların kalbine hitap ettiği için onların nazarında yerleri hem yüksek hem de hüküm verme durumunda olduklarından, ince bir ipte yürüyormuş gibilerdir. Kişinin anlattıklarından veya yaptığı işten dolayı kendinde olan bu büyük yetkiyi fark edip kendi lehine kullanması çok büyük felaketlere yol açmaktadır.²⁶⁶ Hem Muhâsibî hem de Gazâlî insanın kişiliğini incelerken kalp rahatsızlıklarının ahlaki olarak kişiyi etkilediğini düşündükleri için riyâyı farklı ve ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Bunu yaparken de detaylı kategorize ederek riyânın her türlüşünü incelemiştirlerdir. Bu hastalığın çözümünü de kalpte riyâyı önlemek için bir panzehirini olarak ihlâsta görmüşlerdir.²⁶⁷

Bir konuyu çok iyi bilmek o işi en iyi yapabileceğimiz anlamına gelmemektedir. İnsanları yönetmek, topluma yön vermek zor bir iştir. Her âlimden veya abidden bunu beklemek doğru değildir. Her sahâbenin kişiliği nasıl farklıysa her âliminde bir karakteri bir mizacı vardır. İş ehli geldiğinde terk etmek çok zor bir hadisedir. Hem faydalarını hem makamı bırakmak zordur. İnsanoğlu bu meziyetleri fitraten sever. Bu makamların tehlikesi büyüklüğünden gelmektedir. Ayrımı da çok incedir. Dolayısıyla layık olan kişilerin liyakatlerine göre olmaları, gerektiği yerde olmaları toplum için en faziletli olandır. Bununla birlikte kendisinden daha âlim daha âbid bir kişi ile karşılaştığında bu görevi bizzat verebilirse işte o zaman sadık, halis bir âlim olmuş olur. Bu da çok önemli bir haldir.

İmam Gazâlî *İhyâü u'lûmid-dîn* adlı eserinde riyâ bölümünü bitirirken şu ifadeleri kullanır: "*İşte yukarıdan beri anlattıklarımız, riyânın afetleridir. Bunları anlayabilmek için insan daima kalbini murakabe etmelidir. Haberde varit olduğuna göre riyânın yetmiş kapısı vardır. Bunların birbirinden daha karanlık, daha kapalı olduğunu, hatta karıncanın ayak şamatasından daha ince olduğunu öğrendin. Bunu seçebilmek için ne kadar titiz davranmak gerektiğini de anlamış oldun. Nefsin*

²⁶⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 699.

²⁶⁷ Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, Ankara), 2013, ss. 78-79.

hilelerini araştırıp murakabe etmeden, kalbini kontrol etmeden bunlar hiç bulunur mu? Allah Teâlâ'nın ihsan ve keremiyle bizi riyâdan korumasını dileriz"²⁶⁸

1.9. Mürâînin Özellikleri

Gösteriş ehli olduğu için görselliği ön planda tutar. Duruşu, giyinişi, sakalı, saçları, elbisesi, kullandıkları, bineği önemlidir. Birinde Allah'a olan bağlılığını göstererek bundan faydalanmak, diğerinde zengin olduğunu göstererek insanların saygısına erişmek için faydalanmaktadır. Övülmeyi severler.²⁶⁹ Eylem olarak zaten riyâ övülmek için yapılır. Yani yüzüne karşı veya gıyabında övülmek arzulanır. Falan kişi falan işi şöyle yapıyor, falan kişi ne kadar temiz veya zengin desinler diye yapıyor. Övülmek uğruna karakterinden veya kişiliğinden ödün verirler. Bu arzu öyle şiddetlidir ki, yerine göre kendi kırmızı çizgilerini aşmakta zorluk yaşamaktadırlar. Amaçlanan şey için kendine karşı olan saygısını yitirmesine de sebep olur. Bu da kişinin kendisine verebileceği en büyük zarar veya buhranlardan birisidir.

Kafaları karışıktır çünkü normal olan kişi Allah'a yapılan bir ibadeti başkasına mal etmeye çalışmaz. Kafaları karışıktır çünkü psikolojileri normal değildir. Muhâsibî riyâyı ele alırken psikolojik bir hastalık olarak değerlendirmiştir. Çocukluktan kalma ihtimali üzerinde durmuştur. İbadetin kabul olmasının tek bir şartı vardır, bu şart ihlâstır. Riyâ samimiyetin ortadan kaybolmasıdır. Mürâînin bilerek veya bilmeyerek Allah'ı kandırmaya çalışmasıdır. Bilerek yapandan ziyade bilmeyerek yapan kişi, farkına varmadan otomatikleşmiş bir hareket yapmaktadır.²⁷⁰ Yani ibadet ediyor ona önem veriyor, ancak onu engelleyen bir psikolojik miras, refleksleşmiş bir hareket vardır. Bu noktada bu kişinin bu otomatikleşen, gayri ihtiyari haliyle ilgili kendi iç dünyasında tedavi etmesi gerekmektedir.

Zevklerine bağlı ve hilebazlardır. Heveslerine, arzularına karşı gelemmezler. Bir şeyi istediklerinde o şey hemen olsun isterler. Aslında bazılarının riyâyâ düşmesinin sebeplerinden birisi de karşılığına dayanamadan dünyada da istemek ve karşılığını

²⁶⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 708.

²⁶⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 604-614.

²⁷⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 614-618.

bulmaktır. Açıkçası zahit olmak, verâ ehli olmak zor iştir. Ancak bu zor süreçte, sadece Allah rızası için yaşamaya özen gösteren sûfiler bile hata yapıp riyâ hatasına düşmektedir. Güvenilmezlerdir ve dürüst olmazlar. Riyânın bulunduğu bir işte, amelde veya kişide dürüstlük sıfatının bulunması mümkün değildir. Çünkü aslında kandırmak vardır. Riyâ ile başkasına olduğundan farklı görünmek vardır. Kendi iç hesaplaşmasında bile dürüst olamamış kimseler riyâ yapmaktadır. Dolayısıyla riyâ yapan birisine güvenilmez.²⁷¹

Narsistlerdir.²⁷² Narsizm: Bir kişilik bozukluğudur. Pasif agresiflik halidir. Kişinin kendine tapması ve kendisini çok yukarlarda görmesidir. Öz benliğine karşı hayran olmasıdır. Narsizmin mevcut olduğu kişiye de narsist denir.²⁷³ Kendisini sevmeyen insan zaten yaşayamaz. Bu insanın doğasının gereğidir. Biz bunu reddetmiyoruz, ancak bunda aşırı giden ve kendisini fazlasıyla besleyen kişide daha yırtıcı olarak narsistlik oluşur. Kendini seven kişi her zaman takdir edilmeyi bekler. Bunu yaparken de etrafındakilerin ne düşündüğünün önemi yoktur. Sadece olması gereken şeye odaklıdır, o da kendisiyle ilgili övgü ve methiyeler. İşte riyâ yapan kişide tam olarak böyledir. Yaptığı riyânın günahı, ameli mahvetmenin yanında kabul olmayışına odaklanmaz. Asıl odaklandığı onun ibadetiyle birlikte etrafındaki kişilerin dikkatine ve övgüsüne mazhar olabilmesidir. Uzmanlara göre günümüzde narsistlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu da demek oluyor ki günümüz hastalıklarından birisi de riyâdır. Özellikle kamera ve sosyal medyanın gücüyle zirve dönemlerini yaşamaktadır. Ama hizmet ettiği şey kişiliğin temelinde var olma duygusunu, hileyle gerçekleştirme çabasıdır.²⁷⁴

Obsesif- kompulsif kişilik (kaygı) bozukluğu vardır. Kompleksli bir kişiliğe sahiptirler. Obsesif-kompulsif kişilik bozukluğuna kısaca takıntılı olmak diyebiliriz. Takıntılı ve kaygı bozukluğu olan bir birey, takıntılı olduğu konuyla ilgili sürekli zaman geçirebilir. Tedavi edilmezse, daha da artarak ilerler. Birey başkalarının

²⁷¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 636.

²⁷² Tahsin Kula, "el-Muhâsibî'ye Göre Riyâ'nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ekim: Dicle Üniversitesi Yayınları, 2017), sayı. 19, s. 40.

²⁷³ İbrahim Taymur, M. Hakan Türkçapar, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, (Adana: 2012), c. 4, sayı. 2, ss. 161-167.

²⁷⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 626-629.

görüşlerini ve düşüncelerini o kadar önemser ki bu onda takıntı haline dönüşür ve bundan kurtulamaz. Sürekli zihnini bununla meşgul eder. Kurtulmak yerine hizmet etmeyi seçerse, görünümü, yaptıkları ve ettikleriyle ilgili başkalarına oynamaya başlar. Elbet namaz kılıyordur, ama "şuna bak nasılda samimi" desinler diye yamularak kılıyordur.²⁷⁵ Aynı kişilik yapısı gibi dik değildir. Bu da çağımızın bir hastalığıdır.²⁷⁶

Hareket ederken tutumlarında daha çok duygusal davranırlar ve tutarsızlardır. Duygusal ve fevri olmalarının sebebi ortaya bir şey sunmalarıdır. İstenilen bir davranış olduğunu düşünerek ortaya bir tutum koyarlar. Orijinal halleri olmadığı için aslında bir uğraş bir çaba gerçekleştirmişlerdir. Yaptığı o çabaya karşı kıymet görmez veya istediğini alamazsa karşılığında duygusal başka bir hamle yapabilir. Bu yüzden ani karar verebildikleri için hareketlerinde tutarlı da değildirler.

Riyâkârlık, kişilikte şirketleşmedir. Kişi bilinçli bir riyâ yoluna giderse, bu tam olarak kapital bir zihniyetin sonucudur ve çabuk sonuç verene, kolay yoldan ulaşma çabasıdır. Yani kendi içinde bir şirketleşmedir diyebiliriz. Maddi olarak bir imaj çizmektir. Manevi olanla zaten işi yoktur. Doğrudan veya dolaylı olarak kişinin içindeki kasti budur. Bu yüzden "riyâ etmek" teriminden ziyade riyâyâ düşmek diyoruz. Kişinin nefesine hem daha kolay gelir hem de karşılığını hemen görür ve saygı görür. Bunu da maddi isteği olan kişiler yapar. Madde isteyen kişi de tıpkı bir şirket gibi kendi içinde çalışmaya ve hareket geliştirmeye başlar.²⁷⁷

Kendine güveni olmayan insanların oluşturduğu yapay maskedir.²⁷⁸ Başkalarının kendisini olduğu gibi görmesini sağlamak yerine olduğundan farklı görünmeye çalışmak ancak kendine güveni olmayan insanların yapacağı bir davranış biçimidir. Başkasına farklı görünerek kendisine ait kusurlarını örtmeye çalışmak, normal insanların yapacağı bir davranış biçimi değildir. En zor anında bile başkasına gösterdiği şey yine farklıdır. Kendisiyle ilgili olumlu

²⁷⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 705-708.

²⁷⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 699; Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), ss. 156-158.

²⁷⁷ Filiz ve Küçük, *a.g.e.*, s. 296.

²⁷⁸ Gazâlî, *Mizanü'l Ahlak*, Ahlak Ölçüleri, çev. H. Ahmet Arslantürk, (İstanbul: Sağlam Yayınları, 1974), s. 302.

düşüncelere sahip olmalarını sağlamaya çalışırlar. Bu kendine güveni olmayan, kendisini sevmeyen insanların özellikleridir. Yani özünde kendisiyle bir problemi vardır.²⁷⁹

Riyâkârlık, normal bir davranış olmayıp, sorunlu bir davranıştır. Davranışların vitrinlenmesidir. Mürâî, kötü hissedeceği şeyleri göstermekten sakınıp hoşnut olacağı şeyleri göstermeye gayrete ederek hareketlerini vitrinlemektedir. Sadece iyi olanı göstermek değil, kötü olanı da saklamaktır. Kötü olanı kimse sergilemek, göstermek istemez. Yukarda geçtiği üzere; Fudayl'ın "*riyâ yapan görmek istiyorsanız bana bakın*" demesi kendi içindeki riyâ duygusuna meyli kırmak içindir.²⁸⁰ Sürekli olarak kusurunu gizleyip, olumlu yaptığı işleri göstermeye çalışan kişi de normal birisi değildir. Genel olarak riyâ yapan kişinin özelliklerine baktığımızda, kişilik olarak kuvvetli olmayan insanların böyle şeylere yöneldiğini görmekteyiz. Bunun yanında kasıtlı olarak bundan faydalanmak isteyen hilebazlar da mevcuttur.²⁸¹

²⁷⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 708-710.

²⁸⁰ Okumuş, *a.g.m.*, ss. 156-158.

²⁸¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, ss. 626-638.

İKİNCİ BÖLÜM

İHLÂS KAVRAMI

2.1. İhlâsın Tanımı

2.1.1. İhlâs Kavramı ve Mahiyeti

İhlâs kelimesi "خلص" fiil kökünden gelmektedir. Muzârisi "يخلص" mastarı "خلوصا" ve "خلاصا" şeklindedir. Hulus ise bir sıkıntıya düşüp sonradan kurtulmak demektir. "من" harfi ceri ile kullanıldığında, tehlikeden kurtuldu anlamına gelmektedir: "الى" ile kullanıldığında, sağa sâlim ulaştı demektir. Fâil kalıbında kullanışında, halis sâfi manasına gelmektedir. Ancak sâfi manasıyla aynı anlamda değildir. Temizlendi anlamındadır. Çünkü sâfi katışıksız demektir.²⁸²

Sözlükte "arınmak, saflaşmak, kurtulmak" anlamında olup, bir şeyin içine karışmış ve değerini düşürmüş olan, başka şeylerden temizleyip arındırmak, saflaştırmak anlamına gelen ihlâs kelimesi, terim olarak, ibadet ve iyilikleri riyâdan ve çıkar kaygılardan arındırıp sadece Allah için yapmak demektir. Amelde samimi olmaktır. Yapılan işte sadece Allah'a dönmektir.²⁸³ Allah'tan başka bir kişiyi kastetmemektir. Gösteriştan uzak, dürüst olmaktır. Amele başkalarını dâhil etmemektir.²⁸⁴

İhlâs, gösterişi bırakmak, ibadet ve amellerde samimi olmaktır. İş ve davranışlarında yalnız Allah'tan karşılık beklemektir.²⁸⁵ Aynı zamanda ameline ve ibadetine de güvenmemektir. Çünkü amele güvenmek, irfanın noksanlığına işaret eder. Yani ihlâs aynı zamanda içinde tevazû da barındırır. Tevazûsuz bir ihlâs düşünülemez. Amelini başkasının görmesinden hoşlanmak ihlâsa aykırıdır. Eğer ibadette samimi olunacaksa gösterişin olmaması gerekmektedir. İhlâs sadece Allah'ı düşünmektir. İbadetin başka türlü kabul olmaz. İbadet yalnız Allah için yapılır.

²⁸² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, (Beirut: Dâru Sâdır Yayınevi, 1956), 3. Baskı, c. 7, s. 26.

²⁸³ Ebûbekir Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1970), s. 70; a.e., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 5. Baskı, s. 164.

²⁸⁴ Süleyman Ateş, "İhlâs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), c. 21, s. 535.

²⁸⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 298.

Kul Allah'ın rızasından başka bir şey gözettiği anda ibadet olmaz. Dolayısıyla her ibadetin aslında kabul olması için ihlâsla yapılması gerekmektedir.²⁸⁶

Bazı sûfiler riyâ ve ihlâs kavramlarını birlikte değerlendirmektedir. Eğitimde bir şeyi zıttıyla öğretme tekniği vardır. Zıttıyla karşılaştırmalı olarak gösterip öğretme, o şeyi aynı zamanda karşılaştırma imkânı sağlayacağı için yerine göre daha makbul olabilmektedir. Sûfilerin ihlâsı zıttı olan riyâ ile değerlendirmesinin sebeplerinden birisi de aynı anda ikisinin bir gönülde var olmayacağından dolayıdır. Gazâlî ise ihlâsı riyânın tam zıttı olarak değerlendirmemektedir. Bu konuya ilerde değineceğiz. Sevap kazanmak için ihlâslı olmaya çalışmak, ihlâslı olmayı engeller. Bu sevgi bir kalp halidir. Birisinin sevmediği halde seviyormuş gibi yaptığını düşündüğümüzde ne kadar gerçekçi olabileceği veya bu hali ne kadar sürdürebileceği tartışılır. İhlâs, kişinin kendi karakterinin çelişmemesini ve onun hayatında, tercihlerini doğru ve ahlaki ölçütlere göre yaşamasını sağlar. Yani onurlu bir duruş ve yaşayış sergilemeye katkı sağlar.²⁸⁷

Yapılan amelde nefis adına bir payın bulunmayıp her şeyin Allah rızası için sunulmasına ihlâs denir. Bu avamın ihlâsıdır. Avamın ihlâsı âbid olmasındandır. Allah'la ilgili her şey ona güzel gelmektedir. Yaptığı her işte onu düşünmektedir. Yani yapılan işte, halkın övgüsü veya yergisine göre hareket etmemektir.²⁸⁸ Havasın ihlâsı ise, kendilerinden özel bir cehd ve gayret olmaksızın, kendiliğinden oluşan bir haldir. Onlardan bir tâat ve hayır ortaya çıkar. Onlarsa bununla ilgili herhangi bir hesaplama içinde değillerdir. İşte bu havassın ihlâsıdır. Yani öğrendiği ilimle amel edip hayatında da bu ilimle hiçbir zaman çelişmemesi halidir. İmam Gazâlî'nin riyazete çekilmesinin en büyük sebeplerinden birisi budur. Kendisini ihlâslı

²⁸⁶ İsmail Ankaravi, *Minhâcü'l-Fukara*, çev. Sadettin Ekici, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), s. 252.

²⁸⁷ Esmâ Sayın, "Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Konya: Türk İslam Medeniyeti Yayınları, 2014), sayı. 17, s. 71.

²⁸⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatü'l-Tâlibîn*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcut-Ali Muhammet Muavvez, (Beyrut: Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 2003), s. 114.

bulmadığından dolayı, elde etmek için, içindeki aykırı şeylerden temizlenmek için uzleti tercih etmiştir.²⁸⁹

İhlâs, Allah ile kul arasında bir sırdır. "Melek bilmez ki sevabını yazsın, şeytan bilmez ki açığa çıkarsın, nefsin haberi olmaz ki onu kullanarak kendini beğensin."²⁹⁰ İhlâs kendiliğinden oluşan bir şeydir. Birisiyle samimi olmaya çalışmazsınız, eğer gerçekten bir iletişim varsa samimi olursunuz ve bunun farkına sonradan varırsınız. İhlâs da Allah'la samimi olmaktır. Samimiyetin derecesini, kişinin kendisi bile tam olarak ölçemez. Kaldı ki şeytan veya nefis bunun farkına bile varamaz. Çünkü ihlâs kul ile Allah arasındadır. Üçüncü bir varlığın bilgisinden uzak olmaktır. Üçüncü bir kişi bunu bilirse ihlâs olmaz. Dolayısıyla bazı alimler ihlâsı zühdün son seviyesi olarak kabul ederler.²⁹¹

Tasavvuf ilminde, makam ve mevkiden vazgeçmek, dünyalıktan vazgeçmek olarak isimlendirilir.²⁹² İhlâsın ana yöntemi nefsin arzularını kırmaktır. İhlâs ve riyânın farkı çok ince bir çizgidir. Birinin varlığı diğerinin yokluğuna delalet eder. İbadetlere gösteriş arzusu girerse ihlâs yok olur.²⁹³ Bu konuyla alakalı olarak Gazâlî'nin bir örneği vardır. Bir adam sürekli olarak ilk safta namaza durmuş. Bir gün namaza geç kalmış ve ikinci safa durmuş ancak bundan bir hayli rahatsız olmuş. Çünkü insanlar ikinci safta görürse utanacağını düşünmüş daha sonra, düşündüm ve anladım ki otuz senedir kıldığım bütün namazım bu şekildeydi diyerek otuz senelik namazını iade etmiştir. Yukarıda riyâ konusunda bahsettiğimiz gibi ayrımı çok ince bir çizgidir. Dolayısıyla özellikle ihlâs konusunda tamamen kalbin berrak temiz olması gerekiyor. Riyânın çok gizli olabileceğini düşündüğümüzde ihlâs çok zordur. Bu ince noktalar, dönüm noktalarıdır. Kalbini vesveseden uzak tutarak temiz olmak gerekir. Böyle olanları Allah şöyle diyerek müjdelemiştir: "**(İblis) dedi: "Senin**

²⁸⁹ Şihabüddin Sühreverdi, *Avârifü'l-meârif*, Gerçek Tasavvuf, çev. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 1999), s. 91.

²⁹⁰ Abdülkerim, Kuşeyrî, *Risâletü 'l-Kuşeyrî*, (Beyrut: Daru'l-Hayr, 2003), 2. Baskı, s. 291

²⁹¹ Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, c. 1, s. 268.

²⁹² Himmet Konur, *Tasavvuf Ahlâkı ve İlahi Ahlâk İnsana Yolculuk*, (İstanbul: H Yayınları, 2009), s. 21.

²⁹³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 681-686.

yüceliğine ant olsun ki ihlâslı (sana gönülden bağlı) ve itaatli kulların hariç, o (insan)ların hepsini mutlaka azdıracağım.”²⁹⁴

İhlâs, kişinin anlayışlı, sabırlı olmasını sağlar. Kişiyi ben duygusundan çıkıp biz duygusunu katar. Yaptığı işlerde sürekli kendisini değil de toplumu düşündürmeye götürür. Narsist, takıntılı yapısını tamir eder ve bireye toplumcu bir çizgi kazandırır. Bunun yanında hem de Rabbi'yle olan bağlantısını kuvvetlendirir. Allah'a tevhitte sıkıca bağlanarak, onun isimleri ve sıfatlarıyla ona dönmek ve kul olmayı başarabilmektir.²⁹⁵ Nasıl ki riyânın varlığı kişinin normal olmadığını, kalbinde bir hastalık olduğunu gösteriyorsa, ihlâs da, düzgün bir ruh halinin varlığının haberini vermektedir.²⁹⁶

İhlâs kavramının mahiyetini inceledik. Araştırmamızda sırasıyla, önce ayet ve hadislerde ihlâs kavramını daha sonra tarihsel kronolojisine göre ihlâs ile ilgili tanım ve yaklaşımları inceleyeceğiz.

2.1.2. İhlâsla İlgili Ayet ve Hadisler

Ha-la-sa "خلص" köklü kelimeler Kur'an-ı Kerim'de çeşitli kalıplarda otuz bir defa geçmektedir. Bunlar:

- Bir ayette "خَلَصَ", "halasa" ayrılmak anlamında,²⁹⁷
- İki ayette "أَخْلَصَ", "ahlasa" seçmek ihlâsa erdirmek ve Allah'a has, ona özel anlamında,²⁹⁸
- Bir ayette "اسْتَخْلَصَ", "İstefale" babında, kendisine has yapması olarak,²⁹⁹
- Yedi ayette "خَالِصَ", "خَلِصَةَ", "hâlis", "hâlisa" olarak³⁰⁰ fâil kalıbında katkısız şaibesiz anlamında,³⁰¹

²⁹⁴ Sad 38/82-83.

²⁹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medaricu's-Salikîn*, (Beyrut: Darü'n-Nifâs, 1979), s. 30.

²⁹⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, s.169.

²⁹⁷ Yusuf 12/80.

²⁹⁸ Sad 38/46; Nisa 4/146.

²⁹⁹ Yusuf 12/54.

- Onbir ayette "مُخْلِصٌ", "muhlis" yani ihlâslı olan anlamında,³⁰²

- On ayette "مُخْلَصٌ" "muhlas" olarak ismi meful kalıbında,³⁰³ karşımıza çıkmaktadır. Kur'an'da her zaman ıstılahtaki manasına göre geçmemektedir.³⁰⁴ Örneğin, "Sizin için sağılan hayvanlarda da bir ibret (ilâhî kudrete bir işaret) vardır. Size onların karınlarındaki fers (midede sindirilmiş gıdalar) ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içeririz"³⁰⁵

Bu ayette kelime kök anlamında "arı, duru, katışıksız, temiz" demektir. İhlâs suresinde de bu kök anlamı korunmaktadır. Her şeyden arınmış duru bir tevhit anlatılmaktadır. Terim anlamına göre geçtiği ayet ve hadisler:

1) De ki: "Rabbim bana adaleti ve itidali emretti. Her mescitte (namazda) yüzlerinizi (kıbleye) çevirin. Dini yalnız 'Allah'a has kılarak' (ve ihlâsla) kendisine (kulluk edip) yalvarın (başkalarını putlaştırıp/tanrılaştırıp) onlara sığınmayın. (Unutmayın ki) ilk defa sizi yarattığı gibi, yine (O'na) döneceksiniz."³⁰⁶

Ayette "yüzlerinizi kıbleye çevirin" ifadesiyle kastedilen iki mana vardır. Birinci anlamı ibadet ederken yüzlerini Kâbe'ye dönmeleri konusunda uyarmaktadır. Taberî, ikinci anlamı üzerinde durarak, bir ibadethanesi olmayan müşriklerin yüzlerini Allah'a dönmeleri gerektiği vurgusunu yapmıştır. Bir yerde ibadet ederken yüzlerinizi putlara değil de Allah'a dönün uyarısı yapılmıştır. Ayetin sonundaki "ilk defa sizi o yarattığı gibi, yine ona döndürüleceksiniz." ifadesiyle Allah'a inanmayan bir müşrike ahirete iman anlatılmamaktadır, aksine yeniden dirilme anlatılmıştır. Ahiretin varlığı haber verilmiştir.³⁰⁷

³⁰⁰ A'raf 7/32; Nahl 16/66; Bakara 2/94; En'am 6/139; Ahzâb 33/50; Sad 38/46.

³⁰¹ Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1998), c. 3, s. 616.

³⁰² Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, c. 7, s. 191.

³⁰³ Meryem 19/51; Yusuf 12/24; Hicr 15/40; Sâffât 34/40-74-128-160-169; Sad 38/83.

³⁰⁴ Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 6. Baskı, ss. 150-182.

³⁰⁵ Nahl 16/66.

³⁰⁶ A'raf 7/29.

³⁰⁷ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, c. 4, ss. 33-34.

2) "De ki: "Ben, dini yalnız Allah'a halis kılarak (ihlâsla) O'na kulluk etmemle emredildim."³⁰⁸

3) "De ki: Ben, dinimi Allah'a halis kılarak (ihlâslı olarak) yalnız O'na kulluk ederim."³⁰⁹

4) "Hâlbuki onlar, 'Allah'ı birleyerek' (O'na) kulluk etmek, bu dini yalnız Allah'a has kılmak, namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermekten başka bir şey ile emredilmediler. İşte bu da en doğru/sağlam dindir."³¹⁰

Yukarıdaki ayetlerde Allah'a has kılmak vurgusu üzerinde durulmuştur. İbadeti Allah'a has kılmak demek, içerisinde en ufak bir riyâ olmadan gösteriş olmadan sadece Allah rızası için ibadet etmek demektir. İbadet Allah'a hastır, bundan başka bir şeyle emredilmediler şeklinde Allah'ın verdiği önemi vurgulamaktadır. Dini, ibadeti Allah'a has kılmak her Müslümanın görevidir. Her Müslümanın hayatının, o kısmı Allah'a has olmalıdır. Çünkü oraya başka bir şey karıştığı anda ihlâs bozulur. İhlâs, içine başka bir şey girdiğinde bozulur ve kaybolur. Korunmasının yolu samimi olmak ve Allah'a has kılmaktır.

5) "(Ey Resulüm!) Şüphesiz biz, bu kitabı sana hak/gerçek olarak indirdik. O halde Allah'a, O'nun dinine ihlâsl(a gönülden bağlı) olarak kulluk et."³¹¹

Biz sana, bu kitabı indirdik ifadesinden kastedilen, bu Kur'an hakkı ve adaleti emreder. Taberî, ibadetini sadece Allah'a tahsis et, ibadetin gerçek sahibinin sadece Allah olduğunu bil ve herhangi bir şekilde ona ortak koşma şeklinde açıklamıştır.³¹²

6) "De ki: "Ben ancak sizin gibi bir insanım, şu farkla ki bana ilâhınızın, bir tek ilâh olduğu vahyediliyor. Kim Rabbine (rızasına erişmiş bir

³⁰⁸ Zümer 39/11.

³⁰⁹ Zümer 39/14.

³¹⁰ Beyyine 98/5.

³¹¹ Zümer 39/2.

³¹² Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 7, ss. 133-138.

mü‘min olarak) kavuşmayı arzu ediyorsa sâlih amel işlesin ve Rabbine ‘ibadet ve itaatte’ hiçbir şekilde şirk/ortaklık karıştırmamasın.”³¹³

Kişi yaptığı ibadeti Allah rızası için yapmalı, eğer içinde başka bir niyet varsa riyâkar olmuş olur. Böylece Rabbine ibadette ortak koşmuş olur. İhlâsla, samimi olarak ibadet etmenin öneminden bahsetmektedir. Bu ayetlerde şirk ifadesinden çıkarılabilecek anlamlardan biriside riyâsız gösterişsiz ibadet etmektir. Bu ibadeti karıştırıyor, yani bozuyor. İhlâsın bozulması gibi ibadetinizi de başka ortaklarla veya gösteriş yoluyla, kastınızı değiştirmeyin şeklinde uyarı vardır.³¹⁴

7) "İyi bilin ki hâlis din, yalnız Allah’ındır...”³¹⁵

İbadet ve itaat sadece Allah’a olur. Onun dışında hiç kimseye olmaz. Kureyşli müşriklerin "biz bu putlara sadece bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz" ifadesi Mekke’de ki cahiliye toplumunun bir özeti olmuştur. Ancak benzer durumlar daha öncede olmuştur. Meryem oğlu İsa’yı tanrı edinmişlerdir. Daha önceki toplumlarda da yine dini değiştirip aslından saptırıp putlara tapınma mehurdur. Bu ayet Mekke özelinde tüm insanlığa söylenmektedir. Gerçek din Allah’ın dini olan İslamdır ve yalnız Allah’ındır. Halis din, eski sapıklıklardan ve değiştirilmiş hurafelerden temizlenmiş olan din demektir. Yani saf ari manasının yanında, temizlenmiş ve saf olmuştur. Gerçek ve doğru olan tek din Allah’ın dinidir. Samimi olarak ibadet edilebilecek, karşılığının gerçekten adilce verilebileceği, temiz menfaatlerden arınmış bir dindir. Ancak İslam hâlis bir din olabilir. Değiştirilmiş, insan eliyle bozulmuş bir dinde samimi olunamaz.³¹⁶

8) "Hakikaten kadın (Züleyha) ona niyeti (bozmuş, kavuşma planını) kurmuştu. Eğer, Rabbinin (zinadan alıkoyan) kat’î delilini görmeseydi, o (anda Yusuf) da onu arzu etmişti. İşte bu (delilimiz), böylece ondan fenalığı ve

³¹³ Kehf 18/110.

³¹⁴ Taberî, *Câmi’ul-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, c. 5, ss. 388-389.

³¹⁵ Zümer 39/3.

³¹⁶ Taberî, *Câmi’ul-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, c. 7, ss. 42-45.

fuhşu gidermemiz içindir. Çünkü o, bizim ihlâsa erdirilmiş (seçkin) kullarımızdandı."³¹⁷

9) "(Ey Resulüm!) Kitap'ta (bildirdiğimiz gibi) Musa'yı da hatırla! Çünkü o, ihlâsa erdirilmiş idi; hem de (İsrâiloğulları'na gönderilmiş) bir Resul ve bir peygamberdi."³¹⁸

İhlâslı olmak için ibadet edildiğinde ihlâslı olunmaz. İbadetlerinin ihlâslı olduğunun farkına vardığında bile ihlâslı olunmamaktadır. Sadece kendiliğinden gelişen ve yukarıdaki ayetlerdeki üzere kalbe Allah'ın verdiği bir melekedir. Allah'ın peygamberi uyardığı gibi, onların kalpleri mühürlendiyse çabalasalar da bir şey değişmez.³¹⁹ Bir şeyi sevmek için çabalanmaz ki, ihlâs Allah sevgisinin bir sonucudur bir sebep değildir. Dolayısıyla onu elde etmek için önce samimi olarak Allah'a bağlanmak gerekir. Mısır azizinin karısı Hz. Yusuf'a meylettiğinde, onu ancak Allah korumuştur. Ona bir mucize gösterdi ve Hz. Yusuf'u ona yaklaşımdan alıkoydu. Çünkü Hz. Yusuf onun ihlâslı kullarındandır.³²⁰

10) "Ancak tövbe edenler, hallerini düzelterler, Allah'a (dinine) sınıksız sarılanlar ve dinlerinde Allah için halis (ve samimi) olanlar hariçtir. İşte bunlar mü'minlerle beraberdirler. Mü'minlere de Allah çok büyük mükâfat verecektir."³²¹

11) "Muhammed Allah'ın Resul'üdür. Onunla beraber olan (mü'min)ler, kâfirlere/İslam karşıtlığı yapanlara karşı çok şiddetli, kendi aralarında ise çok şefkatlidirler. Onların (namazda) rükû yaptıklarını (ve) secde ettiklerini görürsün. Onlar, Allah'tan (daima) lütuf ve rıza isterler. Yüzlerinde secdelerin eserinden (meydana gelen) nişanları vardır. Tevrat'taki vasıfları budur. İncil'deki vasıfları da (şöyledir: Onlar) filizini çıkararak, derken onu (filizini) kuvvetlendiren, kalınlaşan, zamanla gövdesi üzerinde doğrulup dikilen bir ekin gibidir ki ekincilerin hoşuna gider, (Allah Resul'ünün ahabı ile birlikte

³¹⁷ Yusuf 12/24.

³¹⁸ Meryem 19/51.

³¹⁹ Bakara 2/7.

³²⁰ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, c. 5, ss. 16-17.

³²¹ Nisa 4/146.

böyle gelişip kuvvetlenmesinin misalle anlatılması) kâfirleri öfkelenmek içindir. Allah, içlerinden iman edip de sâlih amel işleyenlere, mağfiret ve büyük mükâfat vadetmiştir."³²²

Taberî, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) gibi isimlerin görüşlerini naklettikten sonra şöyle açıklamaktadır: Allah'ın sıfatlarının tezahürlerini bu mü'minlerin yüzlerinde görmek mümkündür. Bunlar secde izleri, abdest izleri, huşû, takvâ gibi işaretlerdir. "... **Filizini çıkararak, derken onu (filizini) kuvvetlendiren, kalınlaşan, zamanla gövdesi üzerinde doğrulup dikilen bir ekin gibidir ki ekincilerin hoşuna gider, (Allah Resul'ünün ashâbı ile birlikte böyle gelişip kuvvetlenmesinin misalle anlatılması) kâfirleri öfkelenmek içindir. Allah, içlerinden iman edip de sâlih amel işleyenlere, mağfiret ve büyük mükâfat vadetmiştir."** İfadesiyle mü'minlerin güçlenip sayılarının artmasından ve müşriklerin bundan duyacağı öfkeden bahsetmiştir. Güçlenip mükemmel bir hale gelmişlerdir. Yetişen ekinlerin çiftçilerin hoşuna gittiği gibi Müslümanlarının sayısının artması da iman edenlerin hoşuna gitmiştir. Salih amel işleyenlerin de kusurlarını affetmeyi ve cennetine koymayı vadetmiştir.³²³

12) (İblis:) "Ey Rabbim! Beni (rahmet ve cennetinden kovup) azgın bırakmandan dolayı, Andolsun ki ben de onlara yeryüzün(de günahları) süsleyeceğim (hoş göstereceğim) ve onların hepsini muhakkak azdıracam. Ancak onlardan ihlâslı kulların hariç (onları azdıramam)."³²⁴

Ayette de görüleceği gibi şeytanın tesir gücü ihlâslı/samimi mü'minlere olmayıp onların dışındakilerden de ancak Allah'ın yolunu bırakıp şeytana uyanlar üzerinedir. Onlar da, İblisin/şeytanın şevkiyle Allah'ın emirlerine önem vermeyerek havai (vahiy dışı) aklıyla şeytanın yerine başkalarını yanıltmaya, yönlendirmeye bizzat kendileri çalışacaklardır.

³²² Fetih 48/29.

³²³ Taberî, *Câmi'ul-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, c. 7, ss. 491-493

³²⁴ Hicr 15/39-40.

13) (İblis) dedi: “Senin yüceliğine andolsun ki ihlâslı (sana gönülden bağlı) ve itaatli kulların hariç, o (insan)ların hepsini mutlaka azdıracam.”³²⁵

14) "O halde kâfirlerin hoşuna gitmese de dini yalnız Allah’a has kılarak O’na dua (ve ibadet) edin.”³²⁶

Şeytan, Allah’ın yüceliğine yemin ederek, onun yarattığı kulları saptıracağını söylemiştir. Ancak ihlâslı kulların hariçtir şeklinde bir ifade eklemektedir. Çünkü onlar üzerinde bana nüfuz vermedin demiştir. Dolayısıyla buradaki ayetten anlaşılacağı üzere, şeytanın ihlâslı kulları saptırmaya gücü yetmez. İhlâslı olan bir kişiye şeytanın müdahale edemeyeceği vurgulanmıştır. Allah’a has, samimi, , içten ibadet edildiğinde hiçbir şeyin tesiri olmamaktadır. Sadece ihlâs sahibi kişilere şeytanın tesirinin olmayacağını Allah bu ayetlerle bize bildirmiştir.³²⁷ Ayetlerin yanında İhlâs kavramı aynı zamanda hadislerde de geçmektedir. Bu hadislerin bazıları:

"Bir Müslümanın cenaze namazını kıldığınızda onun için ihlâsla dua edin.”³²⁸

"Benim şefaetim ihlâs ile Lâilâhe illâllah diyenleredir. Çünkü muhlis olanın kalbi dilini dili kalbini doğrular.”³²⁹

"Ey insanlar, biliniz ki kalpler şu üç şeyde hainlik yapmaz. Ameli sırf Allah rızası için yapmak, buyruk sahiplerinin hayrını istemek, Müslümanların cemaatine bağlı kalmak. Zira o Müslümanların duası onları arkalarından kuşatır.”³³⁰

"Kim kalbini imanın dışındaki şeylerden arındırır, sadece imana tahsis ederse kurtulur.”³³¹

³²⁵ Sâd 38/83.

³²⁶ Mü’min 40/14.

³²⁷ Taberî, *Câmi’ul-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, c. 7, s. 147.

³²⁸ Ebû Davud, *Sünen, Cenaiz*, 60.

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 2, 307

³³⁰ İbn Mace, *Sünen*, Mukaddime, 18; Darimî, *Sünen*, mukaddime, 24.

³³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 5, 147.

"Allah'ım! Beni sana karşı ihlâslı bir kul yap."³³²

"Allah Teâlânın bu ümmete yardımı, ancak zayıflarının, dua, ihlâs ve ibadetleri sayesinde."³³³

İhlâsla ilgili birçok hadis bulunmaktadır. Herbirini burada zikretmektense, birkaçını zikrederek konumuza devam etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Allah, Hz. Peygamber'den (as.) sonra kıyamete kadar peygamber gelmeyeceğini söylemiştir. Bu hadislerin kanaatimize göre bize haber verdiği, ihlâs sahibi insanların varlığı da diğer insanların kurtuluşu için önemlidir. Onların duaları, ihlâsları ile toplum hem maddi hem manevi anlamda ihyâ olmuş olur. Yapılan yanlışları samimi olarak ifade edip doğruya yönlendiren, aynı zamanda toplumun hidayeti için Allah'a dua eden insanlar; buldukları toplum için, kurtuluşa vesile olabilirler. Bütün bunlar, Allah'ın haricinde herhangi bir varlığa gönlünü meylettirmeden ibadetini yapabilen kişinin gerçek ihlâslı olduğuna işaret etmektedir.³³⁴

2.1.3. Sahâbe ve Tâbiünden İhlâs Yaklaşımları

Hz. Muhammed'e (as.) "Muhammedü'l-Emîn" demelerinin sebeplerinden en önemlisi içten doğal ve samimi olmasından kaynaklanmaktadır. İhlâslı olduğu için ona güveniyorlardı ve onun getireceği haberin yalan olmayacağından eminlerdi. Bu ancak ihlâslı bir kişinin özelliğidir. Ona inanmayan müşriklerin bile ihlâsından şüpheleri yoktu. Yaptıkları ve söyledikleri çelişmeyen tutarlı bir insan olduğundan dolayı ona inanmışlardı. Sadece mecnun diyebilmişlerdi. Onun yanında yetişen sahâbelere baktığımızda hayatlarının her anında ihlâsı görmek mümkündür. Ammar b. Yasir'in (ö. 37/657) yaşadığı eziyetleri, Bilâl-i Habeşî'in (ö. 20/641) efendisinin kızgın kayadaki yaptığı eziyetler veya Hubeyb b. Adî'yi (ö. 4/625) düşündüğümüzde bu eziyetleri ancak içten samimi ihlâslı kişilerin katlanacağı şeylerdir. Yapılan eziyetlere bir karşılık vermemelerinin sebebi ise henüz Allah'tan bir emir gelmemesinden dolayıdır. Sahabenin hayatları bunun gibi birçok örnekle geçti, hepsini burada zikredecek olursak konumuzdan sapmış oluruz. Bu yüzden birkaç örnek verip ilk dönem sûfilerinin tanımlarına geçeceğiz.

³³² Ebû Davud, *Salât*, 358.

³³³ Buhari, *Cihad*, 76.

³³⁴ Nevevî, *Ravzatü'l-Tâlibîn*, s. 114.

Ömer b. El-Hattâb (ö. 73/693): Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (ö. 42/662-63) yazdığı mektubunda; *"Niyeti halis olan kimseye, kendisi ve insanlar arasındaki işlerinde Allah yeter"* demiştir.³³⁵

Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661): Sıffin savaşı esnasında, mücadele ettiği sırada rakibine karşı üstün gelen Hz. Ali, onu öldürecekken, rakibi onun yüzüne tükürmüştür. Daha sonra Hz. Ali kılıcını yere atıp tutumundan vazgeçmiştir. Bu durumuna meraklanan düşmanı, niye beni öldürmedin? Seni buna iten sebep nedir? Şeklinde sorunca, Hz. Ali şu cevabı vermiştir: *"Seni ilk seferinde Allah için öldürecektim, daha sonra bana tükürdüğünde sinirlendim, eğer seni öldürseydim nefsimi de ortak edecektim. Allah ortakları olmayandır. Bu amelime nefsimi dâhil edecektim bu yüzden vazgeçtim şeklinde açıklamıştır."*³³⁶

Vâsile bin Eska' (ö. 85/704 [?]): Tebük seferine katılan Vâsile bin Eskâ (r.a.) ihlâsla ilgili Ensar'la yaşadığı şu hadiseden bahsetmektedir: *"Sefere çıkılacağı sırada param ve bineğim olmadığı için, savaştan alacağım karşılığında beni sefere götürür olur mu diye halka seslendim. Daha sonra Ensar'dan yaşlı biri aldı ve beni götürdü. Daha sonra savaştan kazandığım develeri ona vermek istediğimde bana ganimetleri al götür ben sevabına talip oldum şeklinde karşılık verdi."*³³⁷

2.1.4. İlk Dönem Sûfilerinin İhlâs Tanımları ve Yaklaşımları

İslam kaynaklarına baktığımızda genelde, birçok âlimin ihlâs kavramının tanımını yapmış olduğunu görürüz. İlk dönem sûfilerinden de çoğunun bu kavramla ilgili fikirleri mevcuttur. Araştırmamızda ihlâs kavramını Gazâlî'nin *İhyâ*'sına göre işlediğimiz için, ele aldığımız sûfiler, Gazâlî'nin *İhyâ*'sında görüşlerini en çok zikrettiği on âlimden bazılarıdır.

Hasan Basrî (110-728): Şair Ferezdek'e ahiret için ne sakladın diye sorulduğunda; "kelime-i şهادet" demiştir. Hasan Basrî daha sonra eklemiştir; *"Kelime-i şهادet çadırın direğidir, ameli salihâ da çadır mesabesinden olduğundan çadırsız direk, çadır olmazsa faydasızdır. Faydasını isterseniz çadır olması"*

³³⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 681.

³³⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 681.

³³⁷ Ebû Dâvud, *Cihad*, 113.

*lazımdır.*³³⁸ Yani her ikisinin de olması lazımdır. Ameli sâlih ise ancak ihlâsla olur. İhlâslı olmayan birisinin sâlih amel işlemesi söz konusu değildir. Dolayısıyla Hasan Basrî, kişinin ahirete götüreceği en iyi şeylerden birisinin ameli sâlih olduğunu vurgulamıştır. Çadır benzetmesinde olduğu gibi amelsiz bir iman faydası olmaz demektedir. Amelin makbul olanı ise sâlih ameldir. Salih amel için; ihlâslı, samimi, içten olmak gerekmektedir.³³⁹

Fudayl b. İyâz (ö. 187/803): *"İnsanlar görüyor diye ameli terk etmek riyâdır, insanlar görsün diye ibadet etmek şirkidir. İhlâs ise Allah'ın seni bunlardan korumasıdır."*³⁴⁰ Bunlardan koruması demek, sadece Allah rızası için ibadet etmektir. Yapıp ettiklerinle sadece Allah'ı kastetmektir. Çünkü bu ayrımı iyi yapmak gerekmektedir. Eğer başkalarının görmesi düşünüldüğü vakit oraya riyâ girmektedir. Riyâ çok sinsî bir şeydir. Bir kez girdiğinde kalbin tedavisi de zordur. O yüzden yapılan ameli insanlar görüyor diye terk etmek de riyâdır etmemekte riyâdır. Burada niyet işin içine girmektedir. İhlâsın sebebi niyettir. Kim niyetini insanlara göre değil de Allah'a göre yaparsa o kişi ihlâslıdır.³⁴¹

Ebü Süleyman Abdurrahman b. Ahmed b. Atıyye ed-Dârânî: *"Kul ihlâs sahibi olduğu zaman riyâdan çok vesveseci olmaktan arınır."*³⁴² demiştir. Riyâ ile birlikte ele aldığımızda ihlâsı anlamak daha kolaydır. Çünkü ikisi birbirinin tam zıddıdır.³⁴³

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857): Muhâsibî riyâ ve ihlâs kavramlarıyla ilgili yazılmış ilk eserlerden olan *"er-Riâye'yi"* yazmıştır. Ona göre ihlâs Allah ile olan bir amelden veya ibadetten mahlûku çıkarmak demektir. Kişi kalbini temiz tutmak için ihlâs sahibi olmalıdır. Sadece temiz tutmaya çalışmamalı aynı zamanda Allah'tan gayri her şeyi temizlemelidir. Muhâsibî'ye göre iman edip sâlih amel işleyen kullar şüphe etme durumunda da hüsn-i zan etmelidirler. Kalbin fitratı bozulmadığı

³³⁸ M. Asım Köksal, *İman İbadet Sohbetler*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 1.Baskı, ss. 312-335.

³³⁹ Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013), c. 7, s. 228.

³⁴⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 685.

³⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 446.

³⁴² Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 410-18.

³⁴³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 415.

takdirde kişi zaten ihlâsa erecektir. Herhangi bir kalp hastalığı olmayan kişi yaptığı amelleri Allah rızası için yapar. Niyette amacın, amelde ise ihlâsın varlığı kişiyi kurtuluşa erdirecektir. Yani niyeti Allah rızası olan kişi organlarıyla yaptığı ibadeti bu doğru amaç doğrultusunda yaptığında zaten ihlâsa ulaşacaktır. İhlâs öyle bir mertebedir ki; muhlis kişi bütün bunları Allah'a saygısından dolayı yapmaktadır.³⁴⁴

Serî es-Sakatî (ö. 251/865): "*Tenhada yalnız iki rekât namaz kılman, aşikâre yetmiş veya yedi yüz hadis yazmandan daha hayırlıdır.*"³⁴⁵ demiştir. Yani riyâdan sakınmanın yolu başkalarının görmemesini sağlamaktır.

Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872): "*Sütün pisliklerden ayrılması gibi, ihlâs da ameli ayıplardan temizler.*"³⁴⁶ demiştir. İhlâsta arî olmanın, öz olmanın önemini bu şekilde örneklendirerek vurgulamıştır.³⁴⁷ Hz. Peygamber (as.) yukarıda geçen hadis örneğinde de aynı şeyi vurgulamaktadır. Yalnız yapılan iş başkalarının görmesinden daha evlâdır. Bu ise ancak ihlâs ile mümkündür.³⁴⁸

Cüneyd-i Bağdâdî (297-909): "*İhlâs, ameli karışıklıklardan arındırmaktır.*"³⁴⁹ demiştir. Gönlü Allah'ın rızasından başka olan her şeyden temizlemektir. Sadece ibadet olarak değil her konuda Allah rızasından çıkmamaktır. Örneğin, iş yerinde patronla ilişki, ticaret yaparken iş ahlakı, devlet yönetirken politika, her konuda Allah rızasına uygun yaşamaktır. Zaten diğer türlü olduğunda bunun adı ihlâs olmaz. Bir kişi sadece Allah'la arasını iyi tutmaya çalışsa, onun yarattıklarıyla zaten iyi olur. Bu şu demek değildir: İnsanlara da sürekli yaranma onların arzularına göre yaşamak değildir.³⁵⁰

³⁴⁴ Emine Elif Çakmak İgalçı, "Amellerin Zahirî ve Bâtinî Yönlerini Etkileyen İki Kavram: Niyet ve İhlâs", *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kayseri: Kayseri Üniversitesi Yayınları, 2020), sayı. 2, c. 2, s. 119.

³⁴⁵ Muhammed es-Sülemi, *Tabakâtü's-Süfîyye*, tahk. Nureddin Şufeybe, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1969), 2. Baskı, ss. 124-130.

³⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), c. 6, ss. 165-168.

³⁴⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 681.

³⁴⁸ Nimetullah Arvas, "İmam-ı Rabbânî'nin Üzerinde Durduğu İki Önemli Husus: İhlâs ve Peygamber'e Tâbiyyet", *Uluslararası İmam-ı Rabbânî Sempozyumu Tebliğleri*, (İstanbul, Hüdayi Vakfı Yayınları, 2018), ss. 132-137.

³⁴⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 685.

³⁵⁰ Hayrani Altıntaş, "Tasavvuf", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1990), sayı. 1, c. 31, ss. 73-83.

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021): "İhlâstan yoksun olan işlere riyâ karışır. İhlâs insanın fiillerini gerek kendisinin gerekse başkalarının görmesi arzusundan uzak olarak yapması fiillerine karşılık beklememesi, bu işleri yapmaya ehil kılınmasına sevincinden ve bunların şükrünü yerine getirmekle meşgul olduğundan dolayı ibadetleri, işleri göstermek, onlara karşılık beklemek gibi şeyleri düşünmeye fırsat bulmamasıdır. İşleri tehlikeden koruyan ihlâstır. İhlâs sahibini takvaya götürür, kaçamak yollar aramaktan uzaklaştırır."³⁵¹ İhlâsın olmadığı işe riyâ karışma ihtimali yüksektir. Bir kalpte bu ikisinden birisinin olması yüksektir. İhlâsın olduğu yerde ise riyânın olması zordur. İhlâs en iyi kalp ıslah edicisidir. Başkalarına ihtiyaç duymadan kulun Allah'a en saf arz halidir.³⁵²

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072): Zahitlerin ihaneti, dünyevileşmekten sakınarak ahirette güzel sonuç elde etmek için çabalamalarıdır. Salihler için ihlâs alameti olsa da zahitlerden havas ehli olanlar nazarında ihanettir. Çünkü ahirette güzel bir sonuç almak için çabalamıştır. Allah rızası için değil de ahiret nimeti için yaptığından dolayı ihlâslı sayılmazlar. İhlâslı olan kul Allah rızasını düşünmelidir. Doğru ihlâs, karşılığında alınacak ödülü düşünmez, doğrudan Allah'ın rızasına ve onun hoşnutluğunu elde etmek için çabalar.³⁵³

2.1.5. Gazâlî'nin İhyâü Ulûmi'd-dîn'de İhlâsa Yaklaşımı

Gazâlî'ye göre ihlâs, kendisinden başka hiçbir şey olmadan, sadece kendi olan, karışmamış saf olan şeye halis denir. Bu safi ve karışiksiz işe ise, ihlâs denir. Kur'an'da: "**Sizin için sağılan hayvanlarda da bir ibret (ilâhî kudrete bir işaret) vardır. Size onların karınlarındaki fers (midede sindirilmiş gıdalar) ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içeririz.**"³⁵⁴ şeklinde geçmektedir. Yani temiz, saf, idrar veya kana karışmamış temiz olmasını ifade için kullanılmıştır. Şirk ise bunun tam zıddıdır, halis olmayan iştir. Yani

³⁵¹ Feridüddîn Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, çev. Mehmet Zahit Kotku, (İstanbul: Server İletişim, 2015), 1. Baskı, s. 83.

³⁵² Himmet Konur, "Sülemî'nin Mihanu's-Süfyye'si: İnceleme ve Tercüme", *Akademiar Dergisi*, (İstanbul: Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği Yayınları, 2020), sayı. 8, ss. 47-62.

³⁵³ Haydar Bekiroğlu, "Kuşeyrî'nin Letâifinde İşârî Anlam Dünyası", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2017), sayı. 12, c. 6, s. 102.

³⁵⁴ Nahl 16/66.

ameline başka bir şeyin katılmasıdır. Haram, günah veya doğru olmayan, kendisi olmayan halidir. Bu yüzden kavram olarak riyânın tam karşısında yer almaktadır. Allah'a inanmaya başka bir şey katılmış oluyor.³⁵⁵

Allah'a ibadet için az yiyen kişi, bunun için zaman harcamaktansa yeterince yemek yemeyerek fazlasını kullanmaması, hatta uyuması bile ibadet olabilir. İşte bu şekilde hayatını düzenleyen kişi saf, temiz, berrak olduğu için, yapıp ettikleri de ibadet olur. Hayatında sadece Allah'la var olma çabasına giren kişidir. Bundan da gerçekten zevk alan muhlis kişi, bunu isteyen kişidir. Nasıl ki sevdiğimiz birisiyle bulunduğumuzda vakit çok hızlı geçiyor ama biz geçmesin isteriz, onunlayken başka işler yapıp da o güzel anın bölünmesini istemezsek, muhlis de Allah'la vakit geçirmek istemektedir. Allah'la birlikte olmak ve bunu hayatında hiç bozmadan devam etme çabasıdır. Dolayısıyla dünyevi zevkler kendisine haz vermiyor, üstelik sevdiğiyle olan zamanının azalmasına sebep olduğu için bunları kısıtlayıp kendisine yetecek kadar yapmaktadır. Bu sebepten dolayı yaptığı her iş ibadet olmaktadır. Muhlis ibadet niyetiyle yapmamaktadır. Muhlisin Allah'a olan sevgisinin bir sonucudur. Yaptığı diğer işlerden ziyade Allah'la olmayı seçtiği için ibadet sayılmaktadır.³⁵⁶

İhlâs kişinin kendi içerisinde olan ihlâsını görememesidir. İhlâs kişinin sadece Allah rızası için hareket etmesidir. Yani yaptığı her şeyi Allah'ın rızasına göre düzenleyen kişi yaptığı her işin ibadete dönüşmesini sağlar. Sürekli olarak Allah'ı düşünmek ve o düşüncede mahlûkatı unutmaktır. Her şeyiyle kendini Allah'a bırakmaktır. Allah ile olan ilişkide mahlûku aradan çıkarmaktır. Yani ameli karışık her işten ayırmaktır. Tamamen berrak olmak demektir. Katkısız, öz olabilmesidir.³⁵⁷

Sadece iyi bir iş için değil aynı zamanda, katıksız, riyâ maksadıyla meydana getirilen bir işte ihlâslı bir riyâ olmuş olur. Aslında niyet iyi veya kötü fark etmez, katkısız olan işe ihlâs denir. İslam literatüründe bu kavramı niyet olarak Allah rızası için yapılan işlerde kullandık. Dolayısıyla bizim inceleyeceğimiz bu kavramın İslam literatüründeki yeri, iyi niyetli, halis ve güzel ameller için kullanılır. Gazâlî ihlâsı

³⁵⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 680.

³⁵⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 682; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 385.

³⁵⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 684-685.

açıklarken, berrak, temiz, amele bir şey karışmaması olarak açıklamıştır. Şu ibareyi de eklemiştir, amele bir şeyin karışmaması çok zordur ve bununla ilgili eğer ihlâslı olarak bir an bile ibadet edinilebilirse kurtuluşa erişilebilir. Çünkü amele sadece günah veya haram olan şeyler eklenmeyebilir, bunun yanında kendini ibadete vermek, onu hissederek bilerek farkında olarak, doğru bir şekilde bütün rükûnlarını yerine getirerek yapılabilir. Bu şekilde olan bir kişi bütün niyetiyle sadece Allah rızası için yaşamayı hedef edinir. Yani amacı Allah'a ibadet etmek olan kişinin hayatı ona göre şekillenir. Bu durumda, yaptığı her şeyin ibadet olmasına vesile olur.³⁵⁸

Gazâlî'ye göre ihlâs, dil ile halin aynı olmasıdır. Kalabalıklarda bile iç huzurunu koruyabilmektir. Toplum içerisinde veya yalnızken değişmeden sadece Allah rızasını düşünebilmek ve ona uygun olarak amellerini yerine getirebilmektir. İhlâs nedir diye sorulduğunda özetle Gazâlî şu hadisi söylüyor: **"Rabbim Allah'tır dedikten sonra emrolunduğun gibi istikamet edip doğrulmandır."**³⁵⁹

2.2. İhlâsın Önemi ve Fazileti

İhlâs denildiğinde Allah'a ibadetini dosdoğru yapan kişi kastedilmiştir. İhlâs kavramı, bir işi hakkıyla yapmak demek olduğu için, kişi sırf riyâ amacıyla sadaka verdiğinde, bu ameli halis bir riyâ ile yapmış olur. Saf halde inkâr eden bir kişi halis bir kâfirdir. Yapılacak olan işin niyetine karıştırmadan saf haliyle yapılan her iş ihlâsla samimi bir şekilde yapılmıştır. Ancak bizim bahsetmek istediğimiz ihlâs değildir. İstılahı anlamdaki ihlâs, kulun Allah'ın rızasına uygun bir şekilde hayatını tanzim etmesidir. Anlatılmak istenen ameli Allah rızasına uygun olandır.

Muhlis ile Allah'a karşı samimi olan, Allah'a karşı ihlâslı olan kişi kastedilmektedir. Dolayısıyla ihlâs niyet ilişkisini ve niyetin ihlâstaki önemini iyi kavramak gerekmektedir.³⁶⁰ İhlâs bir süzme aletidir. Yapılan işin şirk mi riyâ mı olduğunun belirleyicisidir. Gönlün dünya nimetlerinden vazgeçip zühd içinde ahiret nimetlerini istemesidir. Dünya nimetlerini terk etmesi nefsin, ahirette nimetlerini terk

³⁵⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s.682; a.mlf., *Minhacu'l-âbidîn*, ss. 376-378.

³⁵⁹ Tirmizi, *Zühd*, 61; İbn Mace, *Fiten*, 12.

³⁶⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, 681

etmesi ise gönlün zühdüdür. Nefsin ihlâs üzerinde herhangi bir payı yoktur. İhlâs gönül işi olduğu için somut bir ölçüğü de yoktur. Bu bir sırdır ve bu sırrı sadece Allah bilir. İhlâs kalbin temizlenip aklanması demektir.³⁶¹ Allah bir kulunun ihlâsını makbul kılmak istediği zaman, onun ihlâsını görmesine engel olur, o zaman kul "muhlis" değil Kur'an'daki tabiriyle³⁶² "muhlas" olur. Hz. Musa'ya Allah kendisi bu makamı vermiştir. Bu yüzden muhlas olmuştur. Muhlis ile muhlas arasındaki fark budur. Kişi kendi ibadetinden ve samimiyetinden dolayı ihlâs sahibi olursa muhlis olur. Ama Allah'ın verdiği bir ikram ile olursa muhlas olur.³⁶³

İmam Rabbânî (ö. 1034/1624) *el-Mektûbât*'ında İslam'ın üç özünden bahseder. İlim, amel ve ihlâs. İhlâs amelin ve ilmin pratiğe dökülmüş halidir.³⁶⁴ Dolayısıyla ihlâs işin özüdür. Hakikate ulaşmanın yoludur. Allah rızası için sabredip tahammül edebilmektir. Zorluklara tahammül ederek ihlâs gösterenlere Allah kurtuluşunu müjdeliyor. Bir sâlik "seyr ilellâh" yolunu kat edip "seyr fillâh" makamına ulaşamadığı sürece gerçek anlamda ihlâsa erişmesi mümkün değildir. İhlâsın kemâlâtında mahrum kalır. İmam Rabbânî'ye göre, fenâ haline ermiş bir zâhid, hakke'l-yakîn'e ulaşmıştır ve kendi nefesine hizmet etmemektedir. Bu yüzden bu kişilere muhlas denir. Tasavvufta seyr-u sülûkun ana gayesi bu mertebeye ulaşmaktır. Bu rütbeyi Allah dilediğine verir. Süreklilik arzetmeyen, zorlanarak ortaya çıkan bir ihlâsa sahip kişiye ise muhlis denir. Bu yüzden tasavvufta muhlas daha kıymetlidir. Çünkü bu mertebeye keşf yoluyla erişilebilmektedir.³⁶⁵ Yukarıdaki ayet ve hadislerde bunun örneğini görmek mümkündür. Bununla birlikte kıssa olarak; ihlâs gösteren ve mağaraya sığınan ashab-ı kehf bunun en önemli örneklerindedir.³⁶⁶

³⁶¹ Feridüddîn Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 205.

³⁶² Meryem 19/51.

³⁶³ Ateş, *İhlâs*, s. 535.

³⁶⁴ Ahmed Fâruk es-Serhendî İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât*, çev. Kasım Yayla, (İstanbul: Merve Yayınları, 2014), 2. Baskı, c. 2, ss. 79-80-227.

³⁶⁵ Serhendî, *el-Mektûbât*, 59. Mektup, c. 1, s. 106; Geniş bilgi için bkz. Mevlüt Özçelik, "İmâm-ı Rabbânî'nin *el-Mektûbât* İsimli Eseri Bağlamında Nakşibendiyye Şeyhlerinde Bulunması Gereken Vasıflar", *Amasya İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Amasya: 2020), sayı. 15, s. 375.

³⁶⁶ Nevevî, *Riyazü's-Sâlihîn*, çev. Hasan Hüsnü Erdem, (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 1. Baskı, c. 1, s. 36.

İhlâs rütbelerin en şerefli, en yükseğidir. Muhlis bir defa ihlâsa eriştiğinde başka bir rütbeye ihtiyacı yoktur. Bir tek gerçek olan, tüm kâinatı yaratan Allah'ın rızasına erişip onun sırrında var olmaktır. Her insan ölmeden önce bir şey ortaya koymak istemektedir. İhlâs muhlisin, dünya da varoluşunu en şerefli şekilde gerçekleştirmesini sağlamaktadır. İbn Arabî'ye göre ruhu besleyen ve güzelleştiren en etkili hazine ihlâstır. Kişi, yapılan işi ile övünmeye veya beğenmeye başlarsa riyâ başlangıcı vardır. Kendini görmemesinden kastolan, ihlâslı olduğunu bile bilmemektir. Daha sonra yapılan amel kendiliğinden sâlih amel olacaktır. İbn Arabî'nin dediği gibi amel-i sâlih, ancak sâlih olan kişiyle olur. Sâlih amel yapmak için, ihlâslı olmak gerekmektedir. İhlâslı olmak içinse amele bir değer biçmemek gerekir. Onun değerini Allah biçecektir.³⁶⁷ Bu yüzden yeryüzünde ortaya konulabilecek en şerefli varoluş ihlâsla olur. İhlâsa erişen bir kişinin bundan sonraki hedefi ihlâsı kaybetmemek olmalıdır. Muhlis kaybetmemek için çabalar ve buna eriştiğinin farkında değildir. Her amelde bu ihlâs ortaya çıkar.³⁶⁸

Abdullâh Sûsî'de (ö. 261/874), Allah'ın kulların amelinde aradığı şey ihlâstır diyerek, ihlâsın ne kadar önemli olduğunu vurgulamak istemiştir İhlâs, ibadetin kabulü için olması gereken şarttır. Akıllara ihlâs olmadan ibadet kabul olur mu, sorusu gelebilir. İhlâs Allah'ın kullarında aradığı şeydir. Olması gerekenin en iyisidir. Fıtratı gereği maalesef insan eksik ve yanlış yapmaya meyyaldır. Allah bizi en iyi tanıyan olduğu için bunu hakkıyla bilir. Ancak erişilmesi gereken yer ihlâstır. İhlâs katıksız, temizlenmiş olandır. Dolayısıyla yapılan ibadet ve ameldeki eksiklik giderilmelidir. Allah ihlâsı bizden isteyerek, temizlenmemizi ve doğrulmamızı işlemektedir.³⁶⁹

Kur'an'da ihlâs kavramını farklı çekimlerde görmekteyiz. İhlâs kavramının tanımında bu konudan bahsetmiştik. Mesela, muhlisîne lehü'd-dîn olarak da on bir defa geçmektedir. Her türlü ortak koşmadan kendisini korumuş sıkı ve temiz bir iman ile Allah'a sarılmış kimse olarak geçmektedir. Muhlis olabilmenin de tanımı yapılmıştır. Kendisini korumuş olmak ve temiz bir iman ile Allah'a savunmaktır.

³⁶⁷ Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, (İstanbul: İnsan yayınları, 2007), s. 300.

³⁶⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), c. 8, s. 149.

³⁶⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 678.

Bunlar ihlâsın sonucudur. İhlâsın da sadece bir gayesi vardır ki o da, her işte Allah rızasını uygun yaşamaktır. İhlâsı elde etmek kolay bir iş değildir, zalimin karşısında, tek başınayken, toplumun huzurundayken, her zaman zaman haktan ayrılmadan hakkın rızasını gözetmektir.³⁷⁰

İhlâs, sadece onu yapan kişinin değil, çocuklarının ve torunlarının da temizlenmesine iyi yetişmesine doğruyu bulmasına vesile olur. Gül bahçesinden geçen kişinin üzerine gül kokusunun sinmesi gibi, ihlâslı olan kişi bir kandil gibi etrafına ışık verir. Özellikle Müslüman toplumlarda çocukluktan itibaren oluşmaya başlayan, kişinin davranış geliştirmeleri, büyüdükçe artarak ilerler ve kalıplaşır. Yaş ilerledikçe de değişmesi zor bir hale gelmektedir. Bu noktada ebeveynin doğru terbiyesi ve kişiliği kilit rolü oynamaktadır. İhlâslı bir kişi ise kendisiyle ve toplumla kavga içinde olmayan, kalbinde herhangi bir hastalık bulunmayan insandır. Dolayısıyla yetiştirdiği kişilerde topluma ışık tutabilen, normal bir sevgiyi olabilecek en temiz halde gördükleri için sonrasında kalbin doğru eğitimini alt nesillere ulaştırırlar. Bu şekilde ihlâslı olan bir kul etrafına örnek olduğu gibi aynı zamanda ışıktadır.³⁷¹

Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye göre (ö. 587/1191), Irak sûfileri ve Horasan Melâmetîleri'nin ihlâs ve riyâ kavramları hakkında görüş ayrılıkları vardır. Irak sûfilerinin daha üstün kabul edildiğini söyler. Ona göre, Melâmetîler, amellerini ve tasavvufî hallerini halktan saklamışlarsa da nefislerinden saklayamamışlardır. Amelini halktan ve nefisten koruduğu için muhlas diye nitelenen sûfîler, amelini sadece halktan korudukları için muhlis diye nitelenen Melâmetîler'den üstündür. Sûfî Hakk'ın iradesiyle, Melâmetî ise kendi iradesiyle ihlâs mertebesine ermiştir. İhlâs ve riyâ konusunda melâmet ehliyle diğer mutasavvıflar sürekli olarak birbirlerini eleştirmişlerdir.³⁷²

³⁷⁰ Yunus Ekin, İhlâs Kavramının Semantik Analizi, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, (Ankara: 2002), sayı. 3, s. 151.

³⁷¹ Abdülkadir Uçkaç, "İhlâsın Neticesi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (Ankara: DİB Yayınları, 1973), sayı. 2, c. 12, s. 128.

³⁷² Şehâbeddin Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1966), s. 92.

İmam Gazâlî, ihlâsın faziletinden bahsederken âbid ile şeytanın konuşmasından bahseder. Şeytan, kendisiyle harp etmesini isteyen kişiye ihlâsını yitirdiği anda bu isteğinden vazgeçer. Ben istediğimi artık aldım, bırak beni gideyim diyerek ihlâsını kaybetmesine vesile olur. Şeytanın istediğini almış oldu. Kişinin ameline güvenmesini sağlamaktı. Başta böyle düşünmese bile sonradan ihlâsına riyâ karışmasına sebep olup onu yitirmesini yol açmıştır.³⁷³

2.3. Niyet ve İhlâs İlişkisi

Gazâlî, niyet ile ihlâs arasındaki ilişkiye farklı bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. İhlâsa amellerin perde arkasındaki durumunun tahlili ile ulaşabileceğini söylemektedir. Hayatında bir anını bile ihlâsla geçiren kişi kurtuluşa erer ifadesiyle ihlâsın önemini vurgulamıştır.³⁷⁴ İradenin niyete, niyetin amacının da ihlâsa ulaştırabileceğini, kendi iradesiyle ihlâsla veya ihlâssız yaptığı ameli, amacına göre kendisi yönlendirmektedir. Allah rızasını düşünen bir kul, niyetini hâlis bir şekilde alarak, amelini de yine aynı doğrultuda devam ederek ihlâsa ulaştırabilirse, dünyevi arzularından kurtulmuş olur ve gerçek kurtuluşa erecektir.³⁷⁵

Gazâlî, züht, sıdk, niyet, tevazu, hüsn-i zan, hilm, merhamet, ümit, ihlâs, vefa gibi kavramları birlikte değerlendirmektedir. Çünkü bu kavramlar birbiriyle hem yakın anlamlıdır hem de birbirleriyle etkileşim içerisindedir. Birbirlerine bağıdırlar, birisi diğerinin sonucu veya sebebi olabilmektedir. Gazâlî, niyet ile yapılacak olan vasıfsız herhangi bir geleneği amele çevirebilmekten bahsetmektedir. İhlâsa erişmek içinde niyetin doğru olması gerekmektedir. Dolayısıyla ihlâs ve riyâ açısından niyetin önemi büyüktür. Gazâlî, Dârekutnî'den şöyle bir hadis-i şerîf nakleder: "*Nice güzel görünümlü ameller, bozuk niyet sebebiyle reddedilir ve nice iyi niyetler amel yerinde kabul edilir.*"³⁷⁶ Dışardan çok güzel görünen bir amelde bile önemli olan niyettir. Bunun tam tersi de mümkündür, kötü görünen bir amelin aslında sevabı çok fazla olabilir. Bunun tasnifini ve ölçüsünü Allah belirlemektedir. Allah'ta bunun

³⁷³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 678.

³⁷⁴ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 679

³⁷⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 670- 676. Aynı konuda Muhâsibî'nin de benzer ifadeleri yer almaktadır. Bkz: Muhâsibî, *er- Riâye li hukûkillah*, ss. 234-235.

³⁷⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 679

ölçüsünü insanın kalbine, kalbindeki niyetine göre yapmaktadır. Niyet ve amel ilişkisi ibadetin kabulü açısından çok önemlidir.³⁷⁷

Amelleri tek bir bağlamda incelemek tabii ki doğru olmaz. Yani sadece niyete göre amelleri değerlendiremeyiz. Hz. Muhammed'in (as.) şu hadisine bakacak olursak: "**Ameller sonuçlarına göre değerlendirilir.**"³⁷⁸ Elbet amellerin niyet halis olabilir ancak sonuçları da en az niyetleri kadar önemlidir. Bu hadisi incelediğimizde sebebi vürudu şu şekildedir: Haber savaşı sırasında, Hz. Muhammed (as.) çok güzel savaştan birisini işaret ederek, "**Her kim cehennem ehlinen birisine bakmak isterse şu adama baksın.**"³⁷⁹ buyurdu. Sonrasında o kişi yaralandı ve acısına dayanamayıp, kılıcının üzerine göğsünü koyarak yüklendi ve kılıç sırtından çıktı. Savaş alanında canını teslim etmiştir.

Ameli sürdürebilmek, niyetinden vazgeçmemek, imtihanlara göğüs gerebilmek önemlidir. Halis bir niyetle yola çıkılabilir ancak daha sonradan karşısına çıkacak durumlara göre tercihler değiştirilebilmektedir. Bu insanın doğasında olan bir şeydir. Amellerin niyetleri çok önemli olduğu kadar,³⁸⁰ devamı ve sonucu da önemlidir. İhlâsı sürdürebilmek ve bir işi ihlâsla sonuçlandırmak bu açıdan çok önemlidir. Günahların hükümleri niyete göre değişmez, ameller niyetlere göredir. Mesela içki içmek günahını farklı niyetlerle işleyen iki kişiyi düşünelim. Biri alışkanlık icabı içiyor ancak günah olduğunu bilip üzülüyor. Diğeri ise içki içmeyi insanlar arasında yayma düşüncesiyle içiyor. Görünüşte ikisi de içki içiyor, ancak niyetleri farklı. Bu durumda her iki kişinin günahı aynı hükümde mi olur? Günahların derecesi niyetlere göre değişir. Dolayısıyla Gazâlî niyeti *İhyâ*'sında; ihlâstan hemen önce açıklayıp ondan sonra ihlâs kavramına geçmiştir. İkisinin arasındaki kuvvetli ilişkiden dolayı bu kavramı böyle ele almıştır. Amellerin makbul oluşunu niyete göre işler ve daha sonra ihlâs ile amelin değerlendirmesini yapar. Amelle ilgili oluşan son noktadır. Gazâlî *İhyâ*'sında, üçüncü cildinde dünya

³⁷⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 660-680; a.mlf., *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 395.

³⁷⁸ Buhârî, *Sahîh*, Bedü'l-Vahiy 1, İman 41; Neseî, *Sünen*, Tahâret 60; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd 26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1, 43.

³⁷⁹ Buhârî, *Kader*, 5; *Rikak*, 33.

³⁸⁰ Nuri Tuğlu, "Niyet Amel İlişkisi Bağlamında *'Ameller Niyetlere Göredir'*", Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi ", *Mârife Dergisi*, (Konya: Yediveren Yayınları, 2016), sayı. 2, c. 12, ss. 9-25.

zevklerinden, düşülen hatalardan bahsederken; dördüncü cildinde ameli ve kalbi güzelleştiren yolları anlatmaktadır. İhlâsı da dördüncü ciltte ele almasının sebebi budur. Kitabının kendine has kronolojisini takip etmektedir.³⁸¹

İhlâs, kalbin samimiyet ve arınmışlık açısından en önemli ve güzel halidir. Bu hali koruyabilmek kişinin kurtuluşu için yetecektir. Gazâlî'nin yukarıda geçen bir sözü vardır, ömürde bir an bile ihlâslı olabilmek kurtuluş için yeterlidir.³⁸² Şimdi ihlâsı ne gibi durumlar nasıl bozmaktadır bu konuları ele alacağız.

2.4. İhlâsın Kaybolmasına Yol Açan Sebepler

İhlâs Allah'ın Kur'an'da müjdelediği ve mükâfatları çok olan bir haldir. Bu mertebeye eren kişi muhlistir ve bu mertebe çok şerefli dir. Ancak şeytanın da çokça uğraşmak istediği bir haldir. İmam Gazâlî bunu hırsız örneğiyle açıklamaktadır. Harap olmuş, içi boş olan bir eve hırsız girmez. Çünkü oradan alacağı bir şey yoktur. Hırsız alacağı bir şey olan eve girmeyi tercih eder. Şeytanda hırsız örneğindeki gibi düşünür. İhlâsın barınmadığı bir gönülden alacağı bir şey yoktur. İhlâs güzel bir haldir ancak kişinin kalbi bu temizlik halini sürdürdüğü kadar kalpte barınır. Gazâlî ihlâsın bozulmasını "*karışmak*" kelimesiyle ifade eder. Çünkü ihlâs hali arınmış, temizlenmiş bir haldir. Arınmış bir maddeye ancak başka bir şey girdiğinde karışır. İhlâs da tam olarak böyledir. İhlâsa sahip bir kişinin ihlâsı kaybetmesi ise ancak gizli riyâ ile olur. Çünkü ihlâsın sırrına eren bir kişi, âbid, zâhit bir kişidir. Dolayısıyla ameline veya davranışına kasıtlı olarak riyâyı dâhil etmez. Ancak nefsi veya şeytanın aldatmacasıyla gizli riyâ kalbine girerse ihlâsının kaybolmasına yol açar. Buna göre inceleyeceğimiz başlıklar İhlâsın bozulmasında gizli riyânın derecekleridir. Gazâlî bu kavramı bunun için kullanmaktadır. İmam Gazâlî ihlâsın bozulmasını dört derecede inceliyor. Bu dereceler, bazısı gizli, bazısı açık, bazısı açık olmakla beraber zayıf, diğer bazısı da gizli olmakla beraber kuvvetli olandır şeklinde isimlendirmektedir.³⁸³

³⁸¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 680-700.

³⁸² Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 682-684.

³⁸³ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 686.

2.4.1. Toplum Önünde Yapılan İbadete Özen Göstermek

İhlâsı en çok karıştıran, bozan şey riyâdır. İhlâs ile namaz kılan birisi örneği üzerinden açıklayacağız. Bir kişi namazını camide kılıyorken yandan birisi onun huşu ile namaz kıldığını görür ve "Ne güzel huşu içerisinde namaz kılıyor. " şeklinde bir övücü ifade kullanır, namaz kılan kişi de bunu duymuş olur ve namazına da daha çok itina gösterirse bu kişinin ihlâsı bozulmuş olur. Sebebi ise bu riyâdır ve birçok mürit bunun farkına bile varamaz. Aynı örnekle devam edeceğiz olursak, dışarıdan böyle söylendiğinde gururunun okşanacağını düşünerek, namazını normal kılmaya çalışırsa yine ihlâsı bozulmuş olur. Aynı zamanda amelî riyâ girmiş olur. Çünkü ilk başta kendi başına namaz kılıyorken samimi ve sadece Allah ile birlikte olmak niyetindedir. Daha sonra bu ibadete üçünü bir kişi dâhil olmaktadır. Bir kudsî hadiste Allah (cc.) şöyle buyurmaktadır: **"Kul benim için yaptığı bir işe bir başkasını dâhil ederse ben o ortaklıktan çekilirim."**³⁸⁴ Dolayısıyla bu ortaklık tek taraflı bozulacağı için o ibadet sadece onu öven kişiye kalacaktır.³⁸⁵

Toplum önünde ibadet ederken ihlâslı olmak zor bir haldir. Bu yüzden ibadetin yalnız olanı makbuldür denilmiştir. Yanında bulunanlar hiçbir yorum yapmasa bile o kişinin nazarına maruz kalma tehlikesi vardır. Bu öyle bir haldir ki, övgü veya yergi almak istememek bile riyâ kapsamına girmektedir. Gazâlî'ye göre, bu durumda amelî terk etmek gerekmektedir. Çünkü bir kere akıldan başkasının düşüncesi geçerse ondan kurtulmak zordur. İşlenen amelî tâat olmaktan ziyade mâsiyete dönüşmüş olur. İbadete başlarken gelen riyâ düşüncesinden kurtulabilirse, ibadetine devam edebilir. Çünkü ibadete sevk eden ilk düşünce dinî bir temeldedir. Daha sonradan hâsıl olan riyâ fikri ibadete tesir etmeden, atılabilirse muvaffak olmak için yeterlidir. Gazâlî'ye göre, riyâ düşüncesinden kurtulunup, ihlâslı olmaya zorlamak gerekmektedir. O, bu durum sebebiyle amelî terketmeyi doğru bulmamıştır. Çünkü ibadet düşüncesiyle başladığı amelîni, riyâ sebebiyle terketmek şeytanın maksadına erişmesini sağlamış olacaktır. Şeytanın vesveselerine karşı niyetini olumlu tutmak gerekmektedir. Elbette zihninde riyâ düşüncesi daha ağır basmakta ise amelî terketmek daha doğrudur. İnsanı ilk harekete geçiren düşünce ve

³⁸⁴ Müslim, *Zühd*, 46.

³⁸⁵ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 686.

sonrasındaki hâlini kalbini kontrol ederek ulaşabilir. Dolayısıyla farkında olmadan, şeytanı sevindirmiş olmamak için ibadetin ilk niyetine göre hareket edilebilmektedir.³⁸⁶

2.4.2. Toplum Önder Olmak İçin İbadete Özen Göstermek

Aynı örnek üzerinden devam etmek konu bütünlüğü açısından daha iyi olur diye düşünüyoruz. Namaz kılan bir kişi düşünecek olursak, bu kişi şeytanın aldatmacasının farkına varır ve bu yönde hareket etmez. Ancak şeytan bu sefer başka şekilde vesvese vermeye devam eder. Sen toplumun önderi sayılırsın, eğer ibadetine dikkat etmezsen o zaman diğerleri de senin yaptığın gibi yapar. Böyle bir durumda da halkın yanlışına sebep olursun. İşte bu durumda sadece kendi sevabını düşünemezsin ifadeleriyle muhlisi kandırmaya çalışır. İlkine yakalanmayan kişinin bu vesveseye düşmesi de muhtemeldir ve zor bir derecedir.³⁸⁷

Şeytan ihlâslı kişinin bu riyâyâ kapılmayacağını bildiği için, onun ihlâsını kullanarak kandırmaya çalışmaktadır. Muhlisin kalbine bir an bile ihlâslı olduğunu, başkalarına önder olduğunu düşürürse zaten yeterlidir. O halde kişi riyâ yapmış olacaktır. Ama bu öyle ince bir çizgidir ki, yukarıda bahsettiğimiz, toplumun teşviki için zekâtlarını toplum içinde vermeyi teşvik eden hadisi şerifi göz önüne aldığımızda, doğru olanın hangisi olduğunu ancak gerçekten hikmet sahibi kişiler anlayabilirler. Şeytan hilesini artırarak kişinin kalbindeki ihlâsı çalmaya çalışmaktadır. Cemiyet içinde yapılan ibadet daha zordur. Gazâlî'ye göre, topluluk içinde ibadete karşı duyulan şevk niyete bağlı bir haldir. Toplum önünde yapmayacağı bir ibadeti, yapması riyâdır. Ancak cemiyet önünde yapılan ibadetlere karşı ilgi duymayı tamamen riyâyâ da dâhil etmez. Çünkü cemaat halinde yapılan ibadetler de, kişilerin birbirlerine ön ayak olması ve daha kolay olması kişinin ibadet ederken cemaati tercih etmesinde önemli faktörlerdendir. Riyâ bölümünde bahsettiğimiz gibi, kişinin kalbi riyânın ölçüsüdür. Riyâ ile ihlâsı gözetmeli ve ona göre hareket etmelidir.³⁸⁸

³⁸⁶ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 675-695.

³⁸⁷ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 686.

³⁸⁸ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 687-693.

2.4.3. Toplum Önünde Yapılan İbadette Özensiz Davranmak

Namaz kılan kişi örneği üzerinden devam ederek konu bütünlüğü ve karşılaştırmaların önünü açmak istiyoruz. Namaz kılan kişi, ilk iki derecedeki gibi vesveselere kulak asmaz, tek başına kılınan namazın daha doğru olduğunu bilir. Muhlis, riyânın başkalarına göstermek olduğunu bilir ve toplum önünde namazına dikkat etmez. Namazına dikkat etmez derken, başkalarının gözüne girmek için özen göstermez. Kişi tek başına kıldığı namaza kasıtlı olarak eğilir. Yani bireysel ibadetlerine önem verir ve ihlâsla yapmaya gayret gösterir. İnsanla hayvan ve nebatın farkını ayırt eder. Yani insanların önünde kıldığı namaza göre daha çok dikkat eder, riyâ yapmış olmaktan utanacağı için insanların önündeki namazını önemsememektedir. Bu kısımda muhlisin hatası, insanların düşüncelerine göre ibadetini farklılaştırmasıdır. Hâlbuki ibadet Allah için yapılır, insanların düşüncesinin önemi yoktur. Muhlis bunu çok iyi bilir, ancak hataya düşer ve bu hatası da ihlâsın yapısına ters düşmektedir.³⁸⁹

Aklımıza, "Riyâ yoksa ihlâs niye bozulmuştur?" şeklinde bir soru gelecek olursa, riyânın olmadığı yerde ihlâs olacak diye bir kaide de yoktur. İhlâs bir derecedir, bir rütbedir temizlenerek ve samimiyetle elde edilebilir. Kaldı ki, yukarıda bahsettiğimiz örnekte, insanların nazarını dikkate almak vardır. Yani toplum önünde beni izleyenler vardır diyerek ibadetini iyi olmasa bile kötü yönde değiştirmesi de insanların nazarına önem verdiğinin göstergesidir. Dolayısıyla aslında kasıtlı bir riyâ olmadığı gerçektir. Allah'a yapılan ibadeti, farkında olmadan Allah'a has kılmak isterken yine insanın düşüncesine önem vermek vardır. Bu yüzden, Gazâlî, bazıları açık olmakla birlikte zayıf olan riyâ ile ihlâsın bozulması olarak değerlendirmiştir.

2.4.4. Allah Rızası Zannıyla Toplum Önünde İbadete Özen Göstermek

Namaz kılan kişi örneği üzerinden devam ederek, şeytan artık kişiyi diğer şekillerden kandıramayacağını bilir. Şu şekilde kandırmaya çalışır, Allah senin kalbini ve azalarını izliyor, öyle bir dur ki Allah'a karşı utan der. Kişi de toplumun huzurunda yalnızken Allah'a karşı ibadet etme düşüncesiyle yaptığı ibadetten farklı bir şekilde ibadet eder. Toplum önünde özenli yapılan ibadetten farklı olan kısmı ise,

³⁸⁹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 686.

bu ibadetini Allah rızası için huşu içinde yaptığını zannetmesidir. Bu onun iyiliğine göre bile olsa, İmam Gazâlî'ye göre ihlâsın ölçüsü, yalnızken yapılan ibadetin aynısını toplum önünde yapmaktır. Çünkü İmam Gazâlî şeytanın her zaman kişiyi izlediği ve riyâ gibi kalp hastalıklarının karıncanın ayak sesi kadar gizli olduğunu dolayısıyla fark edilemeyeceğini söyler. Müslüman ince düşünen olmalıdır, ince düşünmeyen akıllı olmayan, bu yolda seyrüsülûkünü tamamlıyor zannıyla helak olur. Riyâ öyle bir hastalık ki kalpte olduğu müddetçe; o kalpte ihlâs bulunmaz. Çünkü ihlâs duru olmaktır. O kalbe bir vesvese veya gösteriş arzusu girerse, ibadetlerine ve her şeyine yansır. Bu da Allah'a karşı sâfiyâne olmaktan uzaktır.³⁹⁰

Gazâlî, ameldeki ihlâsa da riyânın karışabileceğini bu şekilde özetlemiştir. Bazı ihtilaflar vardır, ancak amelde riyâ olduğu kadar ihlâsın da olduğu, aynı kalpte hem riyâ hem ihlâs birbirini dengeleyerek durabileceğini ifade etmektedir.³⁹¹ Önemli olan husus, riyâ bir kalp hastalığı ve kötü bir şeytan vesvesesidir. Nasıl ki bir altının değerini ancak sarraf anlarsa, iyi amelin değerini de ancak ihlâs sahibi bir kişi anlar. Kalp ile ilgili mevzular, öznel tecrübeler dayandır. Tasavvufla ilgili genel yapılan bu eleştiriler, herkesin aynı duyguyu aynı yolu yaşayamadığı, hatta aynı yolda giden iki farklı müridin bile tamamen farklı şeyler yaşayabilmesidir. Gazâlî'nin tavrı *İhyâ'ü'ulûmi'd-dîn* eserinin tamamında aynısıdır. Bütün tavırları objektif bir biçimde verir ve kendisi neyi destekliyorsa bunu da gayet vasat bir şekilde dile getirir. Bu yüzden *İhyâ* çok büyük bir kitleye rehber olabilmektedir ve günümüze kadar gelmiştir. Yazar bu eseri yazarken kime ve niye yazdığı bilerek işlemektedir.

2.5. Gazâlî'ye Göre Riyâ ile Bozulan Amelin Hükümü

Allah rızasının dışında bir kasıt ile yapılan ibadet veya amel kabul olmaz. Ancak yine ibadet ederken Allah'ın rızasının yanında kişinin kendisiyle ilgili nefsanî bir arzusunu istemesi durumunda ise âlimler ihtilafa düşmüşlerdir. Bazısı amelin makbul olacağını söylerken, bazısı ise makbul olmayacağı görüşündedir. Kabul

³⁹⁰ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, ss. 687-688.

³⁹¹ Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, c. 4, s. 687.

olduğunu öne süren âlimler, yine nassı referans olarak sevabının azaltılabileceğini ancak tamamen reddetmenin mümkün olmayacağını söylerler.³⁹²

İhlâs ile yapılan ibadet kalbin mertebesini arttırır ve yüceltir. Riyâ ile yapılan amel ise kalbi maneviyatını bozarak mertebesinin olduğu yerden aşağı düşmesine sebep olur. İmam Gazâlî, kişinin dünyadaki nimetleri istemesini mübah ve normal bir hadise olarak değerlendirir. Ahiret için yapılan bir ameli dünyalık bir iş ile sakatlamak veya dünyalık yapılan bir işi ahiret işlerine karıştırmak yanlıştır. Nasıl ki namaz kılarken kibleye yöneliyorsak, dünyalık işlere de sırt çevirmek gerekmektedir.³⁹³

İmam Gazâlî ahkâf sûresi yirminci ayeti referans göstererek, dünyalık işler için ahireti alet edenlerin amelinin bozulacağını söyler. Süfyân es-Sevrî'nin şu ifadesini alıntılıyarak, "*Ben açıkta yaptığım amellerimi saymam.*"³⁹⁴ şeklinde düşüncesini açıklamaktadır.³⁹⁵ İmam Gazâlî bu görüşünü söyler ama sonrasında kapıyı tamamen kapatmaz, açık bırakır. İhlâs ve riyâyı çok detaylı ele alması da bu sebepten dolayıdır. Bütün detayıyla hudutlarını çizmiş ve sonrasında kalplerde olanı yalnız Allah bilir ifadesini kullanmıştır. Bu durumda da aynı şekilde bir örneklendirme yapmış, başkasının amelinin tahmin etmek su-i zan veya tecessüs sayılabileceği için, kişi kendi nefesine savcı, başkasının nefesine veya amellerine karşı avukattır şeklinde bir ifade kullanmıştır.³⁹⁶

³⁹² Zilzâl, 99/7.

³⁹³ Gazâlî, Bidâyetü'l-Hidâye, s. 71-72.

³⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), c. 8, ss. 492-495.

³⁹⁵ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s. 110.

³⁹⁶ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, c. 4, ss. 685-690.

SONUÇ

Ehl-i sünnet anlayışının mimarlarından olan İmam Gazâlî, hayatını İslam'ı anlamaya vakfetmiştir. O, Allah'ın insanlığa olan mesajını bütün gerçekliğiyle anlayıp onlara ulaştırmak için birçok eser yazmıştır. Tasavvufun insanlar üzerindeki olumlu etkilerini bildiği ve kendisi de tecrübe ettiği için, bütün insanlığa eserlerini miras bırakmıştır. Onun Mantık, Kelam, Felsefe, Tasavvuf gibi ilimlere doğrudan olduğu gibi dolaylı olarak da birçok ilme hem katkısı hem de etkisi olmuştur. Gazâlî, Nizâmiye medreselerinde baş müderrislik yaparken bu haliyle ilmî anlamda kendini kanıtlamışken, sistematik şüphe diyebileceğimiz bir yöntemle hakikatin ancak Tasavvufla elde edilebileceği sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuca nasıl ulaştığını ele aldığı eseri *el-Münkız*'da insanın hem aklının hem de ruhunun doyurulduğu en doğru yolun tasavvuf olduğunu ifade eder. Tasavvufun da en basit anlamda nasıl yaşanması gerektiğini halka (avama) sunduğu eseri *İhyâ*'da, özellikle ahlâkî konuları oldukça detaylı ele almıştır.

Gazâlî'ye göre ilim herkes için değildir. Bu nedenle eserlerini telif ederken eserin muhatabının kimler olacağına özel vurgu yapmıştır. Gazâlî'nin bu anlamda farklı bir yaklaşımı vardır ve bu nedenle onun sistematikliğini anlamadan okumanın Gazâlî'yi yanlış anlamak şeklinde çelişkili sonuçlara ulaştıracağı da bir gerçektir. Ayrıca onun zamanını aşan düşünce yapısı, eserlerine de yansımış ve bu durum yazdığı eserlerin gerek şerh gerek karşılaştırma gerekse araştırma anlamında hala tüketilemiyor olmasının da bir nedeni olmuştur. Onun fikirleri, kendisinden sonraki dönemlerde birçok âlime ilham olmuş ve yeni fikirlerin doğmasına sebep olmuştur. Eserleri ve düşünceleri üzerine hem doğuda hem batıda bir hayli araştırma yapılmıştır. Günümüzde İmam Gazâlî, İslami konular üzerinde araştırma yapmak isteyen her kişinin müteber bir isnat için kullanabileceği ana kaynak konumuna gelmiştir.

Bütün bu söylediklerimize binâen, tasavvuf-ahlak ve tasavvufi ahlak okumaları yaparken, başvurulacak başlıca eserlerden biri sayılabilecek *İhyâ*'da riyâ ve ihlâs kavramları tezimizin ana konusu olmuştur. İmam Gazâlî, *İhyâ*'da riyâ kavramını rub'u'l-mülhikât ismini verdiği üçüncü ciltte ele almıştır. Bu ciltte insanın

mânevi olarak kalbini, nefisini temizlemesi gereken veya kontrol altına alması gereken olumsuz hallerden bahsetmiştir. İhlâs kavramını ise rub'u'l-münciyât ismini verdiği dördüncü ciltte ele almıştır. Bu ciltte ise ahiret, ölüm, sabır, gibi konular yer almaktadır. Bazı ilk dönem sûfilere ihlâs kavramını riyâ kavramının içinde işlemiştir. İmam Gazâlî ise kitabın kronolojisine göre devam edip, konunun işleyişini kitabın insicâmına bırakmıştır. Niyet, sıdk kavramlarıyla birlikte ele almıştır.

Öncelikle ulaştığımız ilk sonuçlardan biri, Gazâlî'nin riyâ kavramını işlerken en çok Muhâsibî'den etkilendiğidir. Gazâlî'nin kavramları tanımlaması, fikirleri, yöntemi Muhâsibî'ninkiyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ancak ihlâs kavramı, Muhâsibî'de riyânın içerisinde, yani bu sınırlar dâhilinde ele alınan, bir nevî panzehir görevi gören bir kavram iken, Gazâlî'de ayrı bir kavram olarak farklı bir bölümde işlenmiştir. Elbette bu iki kavram Gazâlî'de de birbiriyle bağlantılı ve mutlaka yan yana gelen kavramlar olmakla birlikte, Gazâlî'de ihlâs, farklı boyutlar kazanmış ve Allah'ın rızasının, ebedi saâdetin hatta kula Allah katından, bazı nimetlerin bahşedildiği “hâlis kul” şeklinde formülize edilebilecek bir makam haline gelmiştir.

Gazâlî'ye göre, riyâ günahattan ziyade, kalbin bir hastalığı yani bir sebep değil sonuçtur. Bu nedenle Gazâlî, Rub'u'l-Mühlikât'ta sekizinci kitabın birinci kısmını riyâyı doğuran sebepler yani kişinin makam, mevki, medh sevgisi, zemmden hoşlanmama vs. gibi vehmî duyguların açıklanması ve tedavisine ayırmıştır. İkinci kısımda ise bu duygulardan doğan riyânın hakikati ve bu duygunun bizzat kendisini ele almıştır. Dolayısıyla riyâ bir sebep değil sonuçtur ve bütün kötü duyguların ana sebebi dünya sevgisidir. Çünkü Gazâlî, riyâyı doğuran sebepler kısmında bu duyguların dünya sevgisinden kaynaklandığını ifade eder.

Gazâlî'nin *İhyâ*'da tarif ettiği nefis derecelerine bakarak şunu söyleyebiliriz ki, insan duygu ve hallerinin bazılarının farkındadır, bazılarını uyarma ve tenbih yoluyla farkeder, bazılarını ise farkedemez. Riyâ duygusu, bu üç halin üçünde de bulunabilir. Kişi ya riyâyâ bilerek düşer, ya farkında değildir. Sadece birisi onu uyardığı zaman fark eder ve hatasını düzeltmeye çalışır ya da hiç fark edemez. Gazâlî fark edilemeyecek riyâ'nın sûfilere kalplerinde bile bulunduğunu ifade eder.

Nefsin neredeyse bütün derecelerinde karşımıza çıkabilecek riyâ her hal ve durum için farklı şekillerde ortaya çıkar. Kişi herhangi bir durumda riyâyâ düşmeyebilir ancak farklı bir yerde riyâyâ düşebilir ve bu durumda katışıksız, hâlis hal dediğimiz ihlâs hali bir gelir bir gider ve bu durum sûfiler için bile geçerlidir çünkü insan öldüğü ana kadar nefsiyle savaşmaya devam eder. Bu haliyle riyâ sadece kötü değil iyi hallerde bile ortaya çıkabilecek, oldukça hassas kalbî yani psikolojik bir rahatsızlıktır. Bu haliyle riyâ kavramının sınırları, hayatın ve insanın halleri gibi sonsuz ihtimallerin sınırları içindedir.

Ulaşılabilen sonuçlarımızdan biri de, riyâ ve ihlâs bağlantısını Gazâlî'nin nasıl kurduğunu ilgilidir. Riyâ ve ihlâs Muhâsibî'de olduğu gibi, zehir-panzehir şeklinde sunulmamış, birazdan daha ayrıntılı bahsedeceğimiz gibi farklı boyutlarıyla da anlatılmıştır. Gazâlî'de ihlâs bir çözüm değil bir sonuçtur. Yani Muhâsibîyle aralarında kavramın ontolojik bağlamı açısından farklılık söz konusudur. Dolayısıyla ihlâs bir alet değil, bir sonuç, varılacak bir haldir.

Gazâlî'nin ihlâs kavramını ele alışında yine Muhâsibî ve kendinden öncekilerden etkilendiğini görmekle birlikte kendi orijinal eklemelerini ve çıkarmalarını da tespit ettik. İhlâs ona göre katışıksızlık halidir. Katışıksızlık hali (esasında eserin ana konusu olan) kalbin dünya sevgisinden arileştirilerek, sadece Allah rızası için yapılan, nefis tezkiyesi / temizlenmesi sonucunda elde edilen nihâi haldir. Riyâ'nın zıttı değildir, içerisinde riyâyâyla birlikte birçok kötü halin bulunmadığı bir haldir. Gazâlî bu şekilde ihlâsı bir makam olarak da değerlendirir ve insan bu makama erdiğinde saf Allah rızası için işler yaptığı için kendisine dünyada ve ahirette nimetlerin bahşedildiği bir konuma ulaşır. Bu elbette riyânın nasıl son ana kadar kaçılması icap eden bir duygu olması gibi son ana kadar muhafaza edilmesi için uğraşılacak bir sonuç olması itibarıyla oldukça zor bir iş hatta bir sırdır. Çünkü bu hadislerde de Allah ve kulu arasında bir sır olarak ifade edilmiş ve bu kavrama tasavvufi bir boyutta kazandırmıştır.

Tezimizde yer alan ilk sûfilerde riyâ ve ihlâs kavramları başlıkları, daha önce de belirttiğimiz gibi eser tesir açısından da incelediğimiz ismin bize sunduğu kavramların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bu bağlamda Gazâlî kendisinden

önceki sūfîlerden oldukça farklı sonuçlar elde etmemiş ancak onlarla birebir aynı sonuçlara da ulaşmamıştır. Gazâlî kendisinden önceki mirası ilmi süzgecinden geçirmiş, bunu kendi fikri yapısıyla yoğurmuş ve ortaya Gazâlî'ye has diyebileceğimiz bir kavram haritası çıkarmış ve kavramlara yeni boyutlar kazandırmıştır. Riyâ kavramını tezimizin ek kısmında görebileceğimiz oldukça geniş bir ağ üzerine oturtmuştur. Bu haliyle Gazâlî'de, riyâ kendisinden öncekilerden daha kapsamlı bir hal almıştır. İhlâs kavramı ise riyânın tam karşısındaki yerini korurken, sadece riyâyla birlikte ele alınan bir kavram olmanın ötesine geçmiş ve bir sonuç, nihâi bir hal ya da bir makam şeklinde ele alınarak farklı bir boyut da kazanmıştır.

Çalışmanın bütününden elde edilecek genel bir sonuç olarak Gazâlî, esasında bu kavramları bir psikolog ve sosyolog edasıyla incelemiştir. Çünkü onun da dediği gibi riyâ bir kalp hastalığıdır (psikolojik rahatsızlık), ihlâs ise bir panzehir (terapi) değil ulaşılabilecek nihâi hal (psikolojik durum)dur. Elbette tezimizin amacı Gazâlî'nin *İhyâ'*sındaki bu kavramların psikoloji ya da sosyolojiyle olan ilgisi değildir hatta bu konuyla ilgili daha önce yapılmış araştırmalar da vardır. Ancak o dönemin diliyle kalp hastalığı şeklinde ifade edilen bir kavram, bu dönemde psikolojik bir rahatsızlık olarak varsayılabilir. Bu kısmı da naçizane çıkarabileceğimiz harici sonuçlardan birisi olabilir. Böylece bu tezin ileride yapılabilecek çalışmalar için de yol taşlarından biri olmasını temenni ederim.

KAYNAKÇA

AKDAĞ, Eyyup, "Fudayl b. 'İyâd'ın Hayatı ve Tasavvufî Yaklaşımları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Erzurum, Haziran 2009, sayı. 51, ss. 304-321.

ALTINTAŞ, Hayrani, "Tasavvuf ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1990, sayı. 1, c. 31, ss.73-83.

ANKARAVİ, İsmâil Rusûhî, *Minhâcü'l-Fukara*, çev. Sadettin Ekici, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996, s. 252.

APAYDIN, H. Yunus, "Mustasfâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. 32, ss. 124-126.

ARVAS, Nimetullah, "İmam-ı Rabbânî'nin Üzerinde Durduğu İki Önemli Husus: İhlâs ve Peygamber'e Tâbiyet", *Uluslararası İmam-ı Rabbâni Sempozyumu Tebliğleri*, İstanbul, 2018, ss. 132-137.

ATEŞ, Süleyman, "Cüneyd-i Bağdâdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c. 8, ss. 119-121.

ATEŞ, Süleyman, "İhlâs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. 21, s. 535.

ATTAR, Feridüddîn, *Tezkiretü'l Evliyâ*, çev. Mehmet Zahit Kotku, , İstanbul, Server İletişim, 2015, 1. Baskı.

AVCI, Casim, "Nasîhatü'l-mülûk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, s. 411.

AYBAKAN, Bilal, "el-Vasî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. 42, ss. 551-552.

_____, "el-Vecîz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. 42, ss. 587-588.

AYBEY, Salih, "Gazzâlî'nin Eyyühe'l-Veled Adlı Eserinin İçerik ve Yönteminin Pedagojik Açından İncelenmesi", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, Nisan-Mayıs-Haziran 2020, c. 56, sayı. 2, ss. 10-13.

AYDIN, Mehmet, "Gazâlî İle İlgili Bazı İncelemeler", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, Ankara, 1982, sayı. 5, ss. 132-139.

BAŞOĞLU, Tuncay, "Şifâü'l-Galîl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. 39, ss. 140-141.

BEKİROĞLU, Haydar, "Kuşeyrî'nin Letâifinde İşârî Anlam Dünyası", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Gümüşhane, 2017, c. 6, sayı. 12, s.102.

BEYZÂVÎ, Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1998, c. 3, s. 616.

BOLAT, Ali, "Muhâsibî (ö. 241/855)'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, sayı. 11, ss. 177-179.

BOLAY, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırması*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 24.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *el-Câmiu's-Sahih el-Muhtasar*, Beyrut, 1987.

BURNS, Gerald L., "Gazâlî'nin Tasavvufî Hermenötiği", çev. Turan Koç *İslami Araştırmalar Dergisi*, Gazâlî Özel Sayısı, İstanbul, 2000, c. 13, sayı. 3-4, s. 423.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul, Erkam yayınları, 2017, c. 8.

CEBECİ, Suat, "Yazlı Dini İletişim ve Gazâlî'nin İhyâ'sı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2000, c. 13, sayı. 3-4, ss. 469-450.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınevi, İstanbul, 2000.

CEVZİYYE, İbn Kayyim, *Medaricu's-Salikîn*, Beyrut, Darü'n-Nifâs, 1979, s. 30.

CEYLAN, Yasin, "Felsefe ile Tasavvuf Arasında Bir Düşünür Olarak Gazâlî", *Felsefe Dünyası*, Ankara, 1993, sayı. 8, s. 51.

CÜCEOĞLU, Doğan, *"Mış Gibi" Yaşamlar*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005, s. 41.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 13, ss. 530-534.

_____, Mustafa, "Riya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, c. 35, ss.137-138.

ÇANAKÇI, Ali, "Birgivî Mehmet Efendi'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eğitim Anlayışı", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 2019, sayı. 8, ss.94-98.

ÇANGA, Mahmut, *Kur'an-ı Kerim Lügati*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, 6. Baskı.

DENİZ, Gürbüz, "Gazâlî'yi Anlamanın Usulü", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2011, c. 47, sayı. 3, s. 11.

_____, "Hakikati Arayanların Sınıflandırılması", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2003, sayı. 10, ss. 147-158.

DORU, M. Nesim, "13. Yüzyıl Süryani Düşüncesinin Gelişmesinde İbn Sina ve Gazâlî Etkileri", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Şubat 2014, s. 517.

DURUSOY, Ali, "Mi'yârü'l-ilm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. 30, ss. 202-203.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, Sünenü Ebî Dâvûd, *es-Sünen*, İstanbul, Çağrı Yay., 1992.

EKİN, Yunus, İhlâs Kavramının Semantik Analizi, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2002, sayı. 3, s. 151.

FEYİZLİ, Hasan Tahsin, *Feyzü'l-Furkân*, İstanbul, Server Yayınları, 2018, 3. Baskı.

GAZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Hidâye*, Hidayet Yolu, çev. Lütfi Doğan, Ankara, Rüzgârlı Matbaası, 1962, ss. 71-72.

_____, *Cevâhiru'l-Kur'an*, thk. Mahmud Bicu, Dimaşk, Daru't-takva, 2010, s. 330.

_____, *Eyyühe'l-Veled*, thk. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî, Beyrut, Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1985, s. 110.

_____, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, thk. İnsaf Ramazan, Beyrut, Dâru Kuteybe, 2003.

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Kahire, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, c. 3, s. 290-291.

_____, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınları, 1. Baskı, 1979.

_____, *Minhâcü'l-`âbidîn*, Kahire, Matbaa-i Osmaniye, 1313, ss. 365-366.

_____, *Mişkâtü'l-envâr*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul, Bedir Yayınları, 1994.

_____, *Mizânu'l-Amel*, thk. Süleyman Dünya, Kahire, Dâru'l-Me`ârif, 1964.

_____, *Mizanü'l Ahlak*, Ahlak Ölçüleri, çev. H. Ahmet Arslantürk, İstanbul, Sağlam Yayınları, 1974.

_____, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, çev. Şemsettin Yeltekin, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2015.

_____, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed b. Süleyman el-Eşkar, , Beyrut, Müessesetu'r-Risâle c. 1-2, 1997.

_____, *Tehâfütü'l-felâsife*, Filozofların Tutarsızlığı, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2005.

GÖLCÜK, Şerafettin, "el-İktisâd fi'l-îtikad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. 22, ss. 57-58.

GÜNAYDIN, Yusuf Turan, "Gazâlî Bibliyografyası", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dil Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, 2011, sayı. 1, ss. 257-271.

GÜRER, Dilaver, *Abdülkadir Geylani, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 42.

HANBEL, Ahmet b. Ebî Abdillâh eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Kahire, 1896.

İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdır, 1968, c. 6, ss. 165-168.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd Ebû Abdillâh el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim Âl eş-Şeyh, Riyad, Darü's-salam, 1999.

İBN MANZUR, Ebü'l Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisanu'l-Arap*, Dâru Sâdır Yayınevi, Beyrut, 1956, 3. Baskı, c. 14.

_____, *Lisanu'l-Arap*, Beyrut, Dâru Sâdır Yayınevi, 1956, 3. Baskı, c. 7.

İBN SA‘D, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâru Sâdir, 1968, c. 8, ss. 492-495.

İGALÇI, Emine Elif Çakmak, "Amellerin Zahirî ve Bâtînî Yönlerini Etkileyen İki Kavram: Niyet ve İhlâs", *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kayseri, 2020, c. 2, sayı. 2, s. 119.

İLHAN, Avni, "Fedâ'ihu'l-Bâtiniyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. 12, ss. 291-292.

İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967, c. 7, s. 52.

İSİ, Hasan, "Türkiye Türkçesindeki Bazı Dini Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırmalı Bakış", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara, Eylül 2017, sayı. 13, s. 501.

İŞCAN, Mehmet Zeki, "Ehli Sünnet Oluşumunda Öncü Şahsiyetler (Hasan-ı Basrî ve Ebû Hanife Üzerine Bazı Mülâhazalar)", *Tarihte ve Günümüzde Ehli Sünnet*, (İlmi Toplantı Tebliği) İstanbul, 2004.

_____, "Gazâlî'nin İhya ve İslah Düşüncesine Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmi Dergi*, Ankara, 2011, c. 47, sayı. 3, s. 118.

KARA, Mustafa, "Bişr el-Hâfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. 6, ss. 221-222.

KARAAĞAÇ, Hilmi, "Ehli Sünnet'e Göre Tekfir Problematigi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 40, Erzurum, 2013, s. 167.

KARACOŞKUN, Mustafa Doğan, *Din Psikolojisi El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2013.

KARADAŞ, Cağfer, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni Gazâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, ss. 575-590.

KARLIAĞA, H. Bekir, "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 13, ss. 518-530.

KARTAL, Abdulah, "Tasavvufun Kaynağı ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 1998, Sayı. 7, c. 7, ss.691-697.

KAYA, Mahmut, "Tehâfütü'l-felâsife", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, c. 40, ss. 313-314.

KELÂBÂZÎ, Ebûbekir, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Kahire, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1970.

_____, Ebûbekir, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Doğuş devrinde Tasavvuf), çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, 5. Baskı.

KILIÇ, Ahmet Fikret, Merve Nur Sezgin, "Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Değerler Etrafında Tematik Bir Çalışma", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzincan, 2017, c. 10, sayı. 2.

KONUR, Himmet, *Tasavvuf Ahlâkı ve İlahi Ahlâk İnsana Yolculuk*, İstanbul, H Yayınları, 2009, s. 21.

_____, "Sülemî'nin Minhanu's-Sûfiyye'si: İnceleme ve Tercüme", *Akademiar Dergisi*, İstanbul, 2020, sayı. 8.

KÖKSAL, M. Asım, *İman İbadet Sohbetler*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, 1. Baskı.

KULA, Tahsin, "el-Muhâsibî'ye Göre Riyâ'nın İnsanın Olumsuz Kişilik Yapılanmasına Etkisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2017, sayı. 19, s. 40.

KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand yayınları, 2011, 7. Baskı.

MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, İstanbul, Dem yayınları, 2004.

MEKKÎ, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye, *Kûtü'l-kulûb*, Kalplerin Azığı, çev. Yakup Çiçek-Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2014, 7. Baskı, c. 2, s. 151.

MUHÂSİBÎ, *er-Riâye li hukukillah*, Nefs Muhasebesinin Temelleri, çev. Hülya Küçük - Şahin Filiz, İstanbul, İnsan yayınları, 2011, 4. Baskı.

_____, *er-Riâye li hukukillah*, Kalp Hayatı, çev. Abdülhakim Yüce, İstanbul, Işık Yayınları, 2013.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Kahire, 1955.

NAMLI, Hacı Duran, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

NESÂÎ, Ahmed. B. Şuayb Ebû Abdurrahman, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, tah. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, 1986.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Riyazü's-Sâlihîn*, çev. Hasan Hüsnü Erdem, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012, 1. Baskı, c. 1.

OKUDAN, Rıfat, "Ahlâk-i Alâî'de Kalp Hastalıklarından Riyâ ve Tedavisi", *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu*, Isparta, 31 Mayıs-2 Haziran 2012.

OKUMUŞ, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2002.

ORMAN, Sabri, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2000, c. 13, sayı. 3-4, s. 238.

ÖNGÖREN, Reşat, "İbrâhim b. Edhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, c. 21, ss. 293-295.

_____, "Sûfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. 37, ss. 471-472.

_____, "Tasavvuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, c. 40, ss.119-126.

ÖZÇELİK, Mevlüt, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi*, Ankara, Sonçağ Yayınları, 2020, s. 29.

_____, "İmâm-ı Rabbânî'nin el-Mektûbât İsimli Eseri Bağlamında Nakşibendiyye Şeyhlerinde Bulunması Gereken Vasıflar", *Amasya İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Aralık 2020), ss. 363-393.

ÖZERVARLI, M. Sait, "ed-Dürretü'l-fâhire", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 10, ss.31-32.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmiye Medresesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, c. 33, s. 190.

RABBÂNÎ, Ahmed Fâruk es-Serhendî, *el-Mektûbât*, İstanbul, Fazilet Neşriyat, 2017, 40. Mektup, c. 1, ss. 79-80.

_____, *el-Mektûbât*, İstanbul, Fazilet Neşriyat, 2017, 40. Mektup, c. 1, ss. 79-80.

_____, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *Mektûbât*, çev. Kasım Yayla, İstanbul, Merve Yayınları, 2014, c. 2, 2. Baskı.

RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, İstanbul, Huzur Yayınevi, 2013, c. 7.

SANCAR, Faruk, "Gazâlî Öncesi Sûfî Geleneğinde Nübüvvet Anlayışı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2009, c. 29, s. 32.

SARAÇ, Celal, "İmam Gazâlî", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1962, c. 1, sayı. 5, s. 17.

SAYAR, Kemal, *Ruh Hali*, 12. Baskı, İstanbul, Timaş yayınları, 2015.

SAYIN, Esmâ, "Tasavvuf Kültüründeki İhlâs Anlayışının Psikolojik ve Terapik Etkileri", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Konya, 2014, sayı. 17.

SCOONOVER, Kermit, "Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri", çev. Ali Bolat, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2004, sayı.12, ss. 293-301.

SMİTH, Margeret, "Gazâlî'nin Öncüsü el-Muhâsibî", çev. Mesut Okumuş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2002, sayı. 9, ss.417-426.

SÖNMEZ, Mustafa, "İhyacılığın Doğuşu ve Bazı Önemli Temsilcileri (Gazâlî, İbn Teymiye, Birgivî ve Muhammed İbn Abdulvahhab'ın İhyacı Yönlerine Kısa Bir Bakış)", *Ekev Akademi Dergisi*, 2001, c. 3, sayı. 1, s. 25.

SUYÛTÎ, Celâluddin Ebû'l-Fadl b. Ebi Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr fî Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

ES-SÛBKÎ, Tâcüddîn Ebû Nâsr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire, İsa el-Babi el-Halebi, 1964, c. 3, ss. 390-392.

SÛHREVERDÎ, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî, *Avârifü'l-meârif*, Geçek Tasavvuf, çev. Dilaver Selvi, İstanbul, Semerkand Yayınları, 1999.

_____, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1966, s. 92.

SÛLEMÎ, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, tahk. Nureddin Şufeybe, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1969, 2. Baskı, ss. 124-130.

_____, Abdurrahman, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş, Ankara, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1981.

ŞAHİN, Davut, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yöntemi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

ŞERKÂVÎ, Abdullâh b. Hicâzî b. İbrâhîm el-Ezherî, *Mu'cemü elfâzi's-süfîyye*, Kahire, Muhtar, 1987, s. 161.

ŞİBLÎ, Nü'mânî, *İslâm'ın Fikir Kılıcı Gazzâlî'nin Bütün Cepheleri ile Hayatı ve Eserleri*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul, Baytan Kitabevi, 1972, ss. 230-235.

TÂDİLÎ, İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf ilâ ricâlî't-taşavvuf*, thk. Ahmed et-Tevfik, Rabat, Matbaat'n-necâh el-Cedîde, Dârülbeyzâ, 1997, 2. Baskı, s. 1-30.

TAYLAN, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul, İFAV Yayınları, 1989, s. 168.

TAYMUR, İbrahim, M. Hakan Türkçapar, "Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, Adana, 2012, c. 4, sayı. 2, ss. 161-167.

TEK, Abdurrezzak, "Süfyân es-Sevrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. 38, s. 28.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Yezîd, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, 1937.

TOPALOĞLU, Bekir, "el-Maksadü'l-esnâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, c. 27, ss. 451-452.

TUĞLU, Nuri, "Niyet Amel İlişkisi Bağlamında "Ameller Niyetlere Göredir", Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi", *Mârife Dergisi*, Konya, 2016, c. 12, sayı. 2, ss. 9-25.

TÜRER, Osman, "Fudayl b. İyâz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 13, ss. 208-209.

UÇKAÇ, Abdülkadir "İhlâsın Neticesi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1973, c. 12, sayı. 2, s. 128.

UĞUR, Ahmet, "İmam Gazâlî'nin Yaşadığı Devir", *Ebû Hamid el-Gazzâlî (1058-1111), Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü*, Kayseri, 14 Mart 1988, sayı. 7.

ULUÇ, Tahir, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan yayınları, İstanbul, 2007, s. 300.

ULUDAĞ, Süleyman, "Âbid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, c. 1, s. 307.

_____, "Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 2011, c. 47, sayı. 3, s. 46.

_____, "Gazâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, ss. 530-534.

_____, "Hasan-ı Basrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, c. 16, ss. 291-293.

_____, "Bir Düşünür Olarak Gazâlî", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2000, c. 13, sayı. 3-4, s. 250.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Gazâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1961, c. 9.

ÜNAL, Hüseyin, "Gazâlî Hakkında Yazılmış Eserler ve Tezler Bibliyografyası", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2000, c. 13, sayı. 3-4, s. 540.

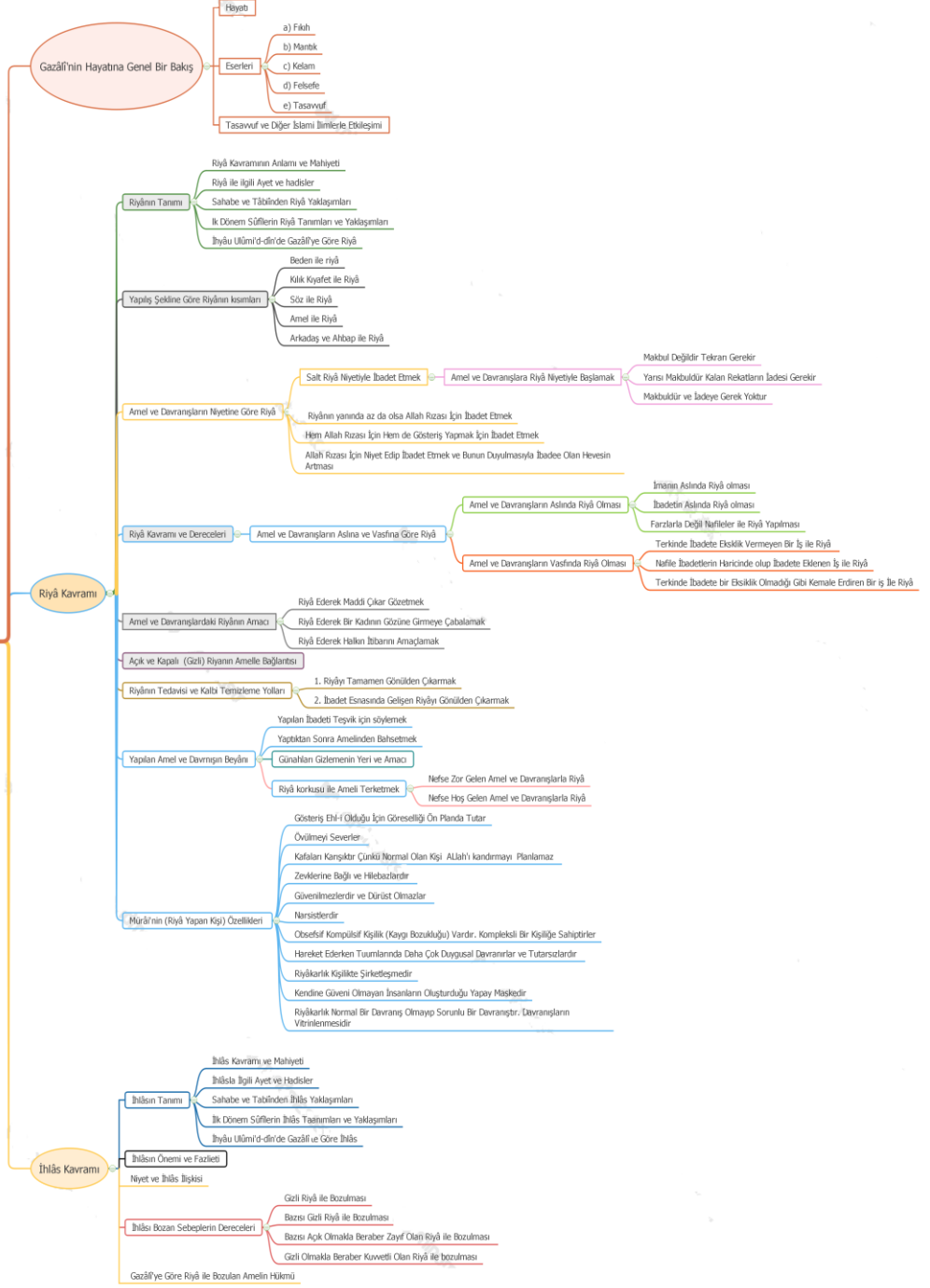
VURAL, Mehmet, "Gazâlî'de Metodolojik Yaklaşımlar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2000, c. 13, sayı. 3-4, s. 285.

YILMAZ, H. Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 142.

YÜKSEL, Emrullah "Faysalü't-tefrika", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. 12, s. 267-268.

Ek-1

Gazâlî'nin İhyâu Ulûmü'd-dîn'ine Göre Riyâ ve İhlâs

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Naci Bal

Doğum Yeri : Konya

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lise : 2004-2008 Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi

Lisans Öğrenimi : 2009-2013 Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İş Denevimi :

1. 2012 - İngiltere Diyanet Vakfı / 3 aylık Staj
2. 2013-2014 Gölbaşı Mesleki ve Teknik Lisesi – Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
3. 2014-2018 Özel Envar Eğitim Kurumları – Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni-Konya
4. 2019-2020 Al- Ewan İnstitute – Türkçe Öğretmeni
5. 2020-.... Al-Mashreq İnstitute – Türkçe Öğretmeni

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar:

1. Tasavvufta Hikemiyât ve Ebû Medyen'in Hikemiyâtı